

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV

PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

M.A (PUNJABI)
SEMESTER-II

(PBIM21109T)

ਨੌਵਾਂ ਪਰਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PROGRAMME COORDINATOR AND EDITOR:

DR. AMARJIT SINGH

ASSISTANT PROFESSOR IN PUNJABI

COURSE WRITER AND EDITOR :

DR. DHARMINDER SINGH

ASSISTANT PROFESSOR IN PUNJABI

ਸਹਾਇਕ ਲੇਖਕ

ਡਾ. ਹਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY

PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 10 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof.G.S Batra

Dean Academic Affairs

M.A (PUNJABI)
(ਸਮੈਸਟਰ- ਦੂਸਰਾ)

ਨੌਵਾਂ ਪਰਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਕੁੱਲ ਅੰਕ : 100
ਬਾਹਰੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:70
ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ:30
ਪਾਸ: 35%
ਕ੍ਰੈਡਿਟ:4

ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਕੋਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ- ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

ਭਾਗ ਓ- ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਸਭਿਅਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਰਥਕਤਾ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਓ.1 ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

ਓ.2 ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭਾਗ ਅ- ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ

ਅ.1 ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇ ਸਮੇ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਖੜਵੇ ਲੱਛਣ

ਅ.2 ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ)

ਭਾਗ-ੳ

ਭਾਗ ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।

ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਅੰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ

1. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਸਭਿਅਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਰਥਕਤਾ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਭਾਗ ਓ.1 ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ।

3. ਭਾਗ ਓ.2 ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

4. ਭਾਗ ਓ.2 ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਰਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

6. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

7. ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਓ.1, ਓ.2 ਅਤੇ ਅ.1 ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ 30 ਅੰਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ: ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ, ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਸਾਈਮੈਂਟਸ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫਾਇਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਸਹਾਇਕ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ

ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕਾਂ

ਲੇਖਕ	ਸਾਲ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪਬਲਿਸ਼ਰ
ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ	2000	ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ	ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਕ	1998	ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ	ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਦਵਿੰਦਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ	2014	ਗਿੱਧਾ	ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਲੇਖਕ	ਸਾਲ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪਬਲਿਸ਼ਰ
ਪ੍ਰਤੀਮ ਸਿੰਘ	1950	ਪੰਜਾਬੀਅਤ	ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਕ	1966	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ	ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

**M.A (PUNJABI)
(PBIM21109T)**

**ਨੌਵਾਂ ਪਰਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ
SEMESTER-II**

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME	Page No.
Unit 1	ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਸਭਿਅਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਰਥਕਤਾ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ	9-56
Unit 2	ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ	57-65
Unit 3	ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ	66-69
Unit 4	ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ	70-86
Unit 5	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ	87-90

SECTION B

Unit 6	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇ ਸਮੇ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ	91-93
Unit 7	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣ	94-99
Unit 8	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ	100-103
Unit 9	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਪੰਜਾਬੀਅਤ	104-116
Unit 10	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ)	117-133

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਸਭਿਅਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਰਥਕਤਾ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਭੂਮਿਕਾ:

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਲਾਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਉਪਲਬਧ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲੇ, ਜਲਵਾਯੂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਸਥਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਗਿਰਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ

ਜਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਇਥੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਤੇ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਢਾਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ+ਆਬ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ/ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਹੇਠ ਇਹ ਨਾਂ ਬਦਲਕੇ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। 1901 ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦੇ ਛੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1911 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ- ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਿਆ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰੋਲ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਵੈਧੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣ ਗਏ। 1956 ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1948 ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1966 ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁੰਦਲਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਮੂਹ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਨਸਲੀ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੈਣ-ਪਾਣੀ ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲੋਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਲਸ ਸਰੂਪ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਏਨੀਆਂ ਘੁਲਮਿਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੈਣ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਾਊ

ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਬਾਰਾਮਾਹ' ਆਦਿ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਹਿਤਲ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਟਾਇਲਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਖੇੜ ਚਰਚਾ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਖੇੜ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁਪਰ-ਆਰਗੈਨਿਕ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾ-ਅਵੈਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਗਰਲਾ ਪੜਾਅ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਵਿਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸਿਵਿਲ' ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਵਿਲੀਕਰਨ' ਦਾ ਪੜਾਅ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਲਿਆਦਾ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ, ਸਿਖਰਲੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਮੌਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਕਠੋਰ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਸਹਤਿਤਵ ਸਮਾਜ ਨਿਰਪੇਖ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਬੋਧਿਕਤਾ, ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਵਰਗੇ ਪਹਿਲੂ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਕਠਿਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਰਥ-ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਪਸੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੇੜਲਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੀਤੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਖਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚਲੀ ਜੀਵਨ ਰੋਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦ' ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਅਰਥਾਤ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚ ਸਿੰਧ, ਸਰਸਵਤੀ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ/ਨਗਰ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਧਿਆਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਪਾਣਿਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਥੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਧਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

320 ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜਨ-ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ 'ਕੋਕਯ' ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪੇਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨਾਲ ਮੌਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ (273-232 ਬੀ.ਸੀ.) ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਿਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੈਕਸਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹੀਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪਿਟੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ 'ਹੀਨ ਯਾਨ' ਤੇ 'ਮਹਾਂ ਯਾਨ' ਉਦੋਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਨੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਾਨ, ਹੁਣ, ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ (ਸਾਤਵਾਹਨ) ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜਾਤੀ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਿਕਰਮ ਸੰਮਤ ਚਲਾਇਆ। ਡਾ. ਸੇਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਸਾਤਵਾਹਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਰਸਾਲੂ ਇਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ (606-647) ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਨੇ ਹੁਣਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਆਸਾਮ ਤਕ ਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਵਿੰਧੀਆ ਤਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਹੇਠ ਮੁੜ ਲੈ ਆਦਾ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਰ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਰੀਆ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਲੀਆਂ, ਸੂਫੀਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਇਆ।

ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦ-ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਧਨ, ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਤਾਰਾਂ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਜੈ ਪਾਲ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੇ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਨਾਲ ਤਰਾਇਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਗੋਰੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲਾਮ ਵੰਸ਼ (1206-1288) ਖਿਲਜੀ ਵੰਸ਼ (1288-1321) ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ (1321-1413) ਸੱਯਦ ਵੰਸ਼ (1414-1450) ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ (1450-1526) ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਚਲਾਇਆ। 1526 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਲਗਭਗ 300 ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਹੁਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਫਰ ਤਕ ਰਿਹਾ।

ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਨ, ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁਟਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਕਾਰਨ 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ 1947 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖਾਸੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋ-ਚਿਕਿਤਸਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼ ਉਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਵਿਹਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਮਿਆਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਮਾਂਦਰੂ-ਵਿਰਸੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਸਲ ਭੇਦ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਵੈ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੈਟਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ 'ਸੰਚਾਰਨ' ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਹਿਣ' ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਸਤ, ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਨ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਘਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਤਕ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਉਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਮਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੱਡੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪਾਪ ਇਕ ਸ਼ਰਾਪ ਹੈ ਜੋ ਨਰਕ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਭੋਗਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਜਣਾ ਦੇ ਕੋਡ ਟੇਟਮ ਤੇ ਟੈਬੂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਢ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹਿਤਲ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਹਿਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਸੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ। ਕੁਝ ਪੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਤਹੀ ਅਤੇ ਨਾ-ਮਾਤਰ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ। ਕੁਝ ਪੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਦੀਵੀਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਉਪਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਵੈਧੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਲਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁਣ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਕੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ, ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਖ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੋਧਿਕ ਚਿੰਤਨ।

ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਂਗ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੈਭੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਜਿੰਨ, ਚੁੜੇਲ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੰਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਰੋਸ਼ਨੀ/ਧੁੱਪ, ਅੱਗ ਆਦਿ ਤੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੀਆਂ ਦਰਾਵੜ ਤੇ ਕੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਦਰਾਵੜ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਾਵੜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਪਣਾਇਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਰਮ ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਬਣ ਗਏ।

ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਪੱਖ ਕੇਵਲ ਪਰਾ-ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਜੁਰਮ-ਦੰਡ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਰ,

ਸੰਤੋਖ, ਸੰਜਮ, ਸੱਚ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਹਲੀਮੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਮਾਨਵਤਾ, ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਪਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰੀਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆਈ ਤ੍ਰੇੜ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਤੇੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਣਜਾਣ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ, ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਲਈ ਧਰਮ ਉਤੇ ਓਨਾਂ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਕਾਇਮੀ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਸ਼ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਈ ਉਲਟ-ਫੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਕਈ ਕੌਮਾਂ ਈਰਾਨ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਸਿਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਾਨ, ਹੂਨ, ਤੁਰਕ, ਮੰਗੋਲ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨ ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਉਲਟ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ 1526 ਈ. ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਇਸਲਾਮਕ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਗਲਬੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਹਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲ ਸਾਮਹਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਰੀਤ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਸਥਾਪਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਬਬਾ ਫਰੀਦ, ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ

ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਲਈ ਕਈ ਨਿੱਗਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵੱਧਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਾਹਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਨਾਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਵੇਂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਥੋਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚਧਾਰਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਨਅਤੀ ਦੌਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ- 'ਪੰਜ'- ਭਾਵ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਅਤੇ 'ਆਬ'- ਭਾਵ ਕਿ ਪਾਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ'। 'ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਪੰਚਨਦ' ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਆਵਾਚੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਵਡੇਰੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਨਿਸਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤਕਾਰੀ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਲੱਛਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿੱਕ ਨਾ ਰਹੀ, ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਗੇ।

ਵੈਸੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਪਣਾਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ : ਨਿਸਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ, ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਖਟਾ ਉਹੀ ਮੰਨਾਂਗੇ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਇਸ ਦਾ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕੋਈ ਸਰਬ-ਕਾਲੀ, ਪਰਾ-ਸਮਾਜਕ, ਭਾਵਵਾਚੀ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ

ਹੈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਇਕ ਖੁਦ-ਇਖਤਿਆਰ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ (composition) ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ 'ਕ' ਸਭਿਆਚਾਰ - ਖ ਸਭਿਆਚਾਰ + 'ਗ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕ', 'ਖ', 'ਗ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਜ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਰਖੇਗਾ। ਜੇ ਇਹ ਇਕਜੁੱਟ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਰਖਦੇ, ਸਗੋਂ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਆਜ਼ਾਦ (ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੇ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਹੋਂਦ ਰੱਖ ਰਹੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਬਸ਼ਕ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਵੀ ਸਭ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਨਾਖਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਪਗ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨੈਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਕੁਟੰਬ, ਕਬੀਲੇ, ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਆਓ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਰਜਰੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਕੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੰਨ 1000 ਈ. ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲੇ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਭਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਹ ਹਮਲੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਾਫ਼ਰ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੁਟੰਬ, ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤ, ਵਰਣ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੀ ਰਾਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਮਲਾਵਰ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਕ ਵਸੋਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾ ਲੰਮਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਦੂਰ-ਰਸ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ।

ਸਥਾਨਕ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਵਰਣ-ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗਣਾ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨਾ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਅਸਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਹਿਰ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਭਗ ਇਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨੈਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹਨ। ਅਠਵੀਂ ਨੈਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੰਕਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਇੱਕੋ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਰਾਮਾਨੁਜ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨ-

ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਲੋਂ ਪੰਥੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਐਸਾ ਸਰੂਪ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਈ ਤੋਂ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਇਕ ਕੰਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚਲੇ 'ਖੱਤਰੀ' ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਵਾਲੇ 'ਕਸੱਤੀ' ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਐਸਾ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਝੰਗ ਵੀ ਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਬੋਧਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗੜਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ-ਵਿਆਪੀ ਸਾਂਝ ਉਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਵੱਖਰੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਉੱਭਰਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਧੇਰੇ ਧੀਮੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜਾਬ-ਮੁਖੀ ਏਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਭਾਰਤ-ਮੁਖੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਏਨਾ ਲਗਾਓ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਭਾਵਕ ਚਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਭਾਰਤ-ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਭਾਰਤ-ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ

ਤੇੜਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ 52 ਕਵੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਯਤਨ, ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਰੇਡੀਕਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਲੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦਾ ਬੰਧਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣਦਿਆਂ ਬਣਦਿਆਂ ਇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ- ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਰਹੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ ਇਸ ਸਰਬੰਗੀ ਰੇਡੀਕਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਤਾਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਇਸ ਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਚੰਡੀਕਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਾਹ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਾਹਕ ਸਨ। ਵਿਆਪਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣਾ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਰੇਡੀਕਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਾਹਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਮੰਡੀਕਰਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ, ਸਭ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਨ-ਵੰਡ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਜਾਣਾ, ਕੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹੀ ਪੂਰਦੀ ਸੀ ?

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਐਲਾਨਿਆ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਸੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਪਕਿਆਈ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਢਾਹ ਉਸਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਨਚਾ ਕੇ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਸਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਗੂਣਿਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਧਨ ਇਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਲਿਆਂ ਕੀਤਾ; ਖੁਦ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿੱਖ ਦਿੱਤੀ; ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਉਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ; ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਦੀ ਪੱਛੜੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਏਨਾ ਕੁ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉੱਨਤ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਕੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੈਕੂਲਰ ਆਧਾਰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ,

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਮੇਲ ਉਭਾਰ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਪੁੱਠੇ ਗੇੜ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਹਥਿਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ, ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰਹੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ । ਮਜਹੀ ਵਖਵਿਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਗ਼ਲਬੇ ਹੇਠ ਸਭ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਛਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਅਖਾਉਤੀ ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਆਦਿ) ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸੀ . ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ । ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ (ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ) ਸੱਟ ਲਾਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸੰਗਠਨ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਇਸ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਤਾਰਪੀਡ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਚਾ ਸਕਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਾਮਰਾਜੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ । ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਧਰਮਾ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਰੀਕਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੌਮੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਆਪਣਾ ਖਜਾਨਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ । ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਭਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਭ

ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੜਕਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦਰੜ ਕੇ ਪੱਧਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਕਿਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖਾਸਾ ਕੀ ਹੈ। ਨਵ-ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਜਮਾਤ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਵੱਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਲਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੁਝਾਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਏਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਿੱਤੇ ਹੱਦ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਧੁੰਦਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਵਾਲੇ ਰੁਝਾਣ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਖਿੱਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਰੜਕਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਕੌਮ, ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੁਝਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਨੁਕਤੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁੜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੌਖਟਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਹਾਲਤਾਂ ਇਸ

ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਦਲੀਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੌਖਟਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ।

2. ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ।

3. ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਨੈਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼

ੳ. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ,

ਅ. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ

ੲ. ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਬੋਧਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸੇ ਡੂੰਘੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਜਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਉ. ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ; ਹੈ ਕਿ

ਅ. ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ;

ੲ. ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ;

ੳ. ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਲਚਰ ਦਾ ਸਮਾਨਰਥੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਲਟਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਅਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਟਾਇਲਰ ਦੇ ਸਿਰ ਸੱਜਦਾ ਹੈ। 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਧੀ-ਛੇਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:- ਸਭਿਆਚਾਰ = ਸੱਭਿਆ + ਆਚਾਰ (Civilized + behaviour)

ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਧਾਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਜੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਖਾਰ, ਇਸ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ ਬਾਰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ (Culture Studied: Theory & Practice) ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਆਤਮਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।^[1]

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:- ਟਾਈਲਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ"¹ ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਿਰਸਕੋਵਿਤਸ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ 1. ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਆ ਭਾਗ ਹੈ। 2. ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।^[2] ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਅਮੈਰਿਕਨਾ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ"²

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ

- ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ
- ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ
- ਬੋਧਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਅਤਾ

ਸਭਿਅਤਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਵਿਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' (Civilization) ਦਾ ਸਮਾਨਰਥੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ *ਸਿਵਲਿਸ* ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹਨ। *ਸਿਵਿਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ* ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ *ਸਿਵਲ* ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਲੀਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਪੜਾਅ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਲੈ ਆਂਦਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਕਾਢ, ਪਹੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ। ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਭਿਅਤਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰੂਚੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸੁਸਾਇਟੀ, ਐਨ ਇੰਟਰੇਡਕਟਰੀ ਅਨੈਲਿਸਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ: *ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਉਸ ਸਾਰੇ ਮੈਕਾਨਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੈ।*

ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ :

ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਟਾਇਪ ਰਾਈਟਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਪੈਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਆਦੇਸ਼ ਲੇਖ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਟੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਅਧੂਰੇ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ, ਅੰਤਰ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪਰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। 1,2,3^[3] ਸਭਿਅਤਾ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।^[4] ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਥਮ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਟਾਇਲਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਇੰਟਰੇਡਕਟਰੀ ਅਨੈਲਿਸਿਸ* ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ: *ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਉਸ ਸਾਰੇ ਮੈਕਾਨਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੈ।*^[5] ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਗਰਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ।^[6] ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ *ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮੈਕਾਨਿਜ਼ਮ* ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ *ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ* ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।^[7] ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਵਰਨਾਤਮਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉਚਿੱਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।^[8]

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ., ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 26
2. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼, ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 17,18

3. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ., ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ -18,19 ਤੇ 69
4. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 26
5. ਪ੍ਰੋ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 30-31
6. ਪ੍ਰੋ ਸ਼ੈਰੀ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਰੂਹੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 39
7. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼, ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 70
8. ਪ੍ਰੋ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼, ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 122

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਜਰਬੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਜਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪਹੁੰਚਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ (ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਬੀਤੇ ਮਾਮਲੀਆਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਮਨਪਸੰਦ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਹੌਲ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯਾਕੂਬ ਬਰਕਹਾਰਟ (1818–1897) ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਮ-ਰਵਾਜ, ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਅਮਲ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਵਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਕਬਬ ਬਰਕਰਟ, ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।^[1]

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਖੇਤੀ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਅਲਚਿਆ ਪਲਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਐਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਮਰੀਕੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਵਿਸ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਕੋਬ ਬੁਰਖਰਟ ਨੇ ਇਟਾਲੀਅਨ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਹੀ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ।^[2] 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਰਖਰਟ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਜੋਹਾਨ ਹੁਇਜ਼ਿੰਗਾ ਦੀ *ਦ ਵੈਨਿੰਗ ਆਫ ਮਿਡਲ ਏਜ਼ਿਜ਼* (1919) ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।^[3]

ਇਤਿਹਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।^[1] ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭ ਸਹਿਤ ਵਿਚਰਨ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਜਨਮਣਾ, ਵਿਗਸਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਜਰ ਚੁੱਕੇ ਦਾ ਲੇਖਾਂ ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਤ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਕੋੜੇ ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।^[2] ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।^[3] ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਾਵ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸਦਾ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਿਕ ਚਿਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਿਕ ਚਿਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੀਆਂ ਤਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੀਹੇ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।^[4] ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਹਾਰ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ਇਹ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਛੁਪੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਜੈਚੰਦ ਵੀ ਉਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਸੇ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਥੱਲੇ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਹੀ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਪਿਛੋਕੜ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੱਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਤਹਿਜੀਬ ਕਦੀਮੀ ਹੈ, ਇਕ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਪੰਥੂੜਾ ਘੜਿਆ ਸੀ, ਤੈਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆ ਅਵਤਾਰਾ ਦਾ। ਸੂਫੀਆਂ, ਸ਼ਹੀਦਾ, ਭਗਤਾਂ ਦਾ, ਬਲਬੀਰਾ ਸਤੀਆਂ ਨਾਰਾਂ ਦਾ।^[5]

1. ਡਾ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ 26
2. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ, ਪੰਨਾ ਨੰ 67
3. ਡਾ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ 26
4. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ 1
5. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ 1

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਧਾਤਮਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਕਾਰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਖੋਜ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕ (ਆਮ ਕਾਰਕ) ਅਤੇ ਇਮਿਕ (ਸਭਿਆਚਾਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਦੋਵਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯਤਨ ਵਧੇ ਹਨ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਬਿਗ ਫਾਈਵ ਫੈਕਟਰਸ ਮਾਡਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਇਹ ਮਾਡਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ, ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ' ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਅਲੋਕਨਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ. ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਭਾਰ. ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ. ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀਗਤ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ. ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ (ਇੰਟਰਨੈੱਟ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਏ ਗਏ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ

,ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ.ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮੁਕਤ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਈ ਚਿੰਤਾ.ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵੇਰੀਏਬਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ.NEO-PI-R ਦਾ 30 ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ (ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ) ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ.ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਲੈਣ -ਦੇਣ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ, ਇਸ ਲਈ, ਇਸਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ (ਪੱਛਮ) ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਜੀਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ.ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ.ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅੰਤਰ -ਨਿਰਭਰ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ, ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਮੈਡੀਟੇਰੀਅਨ ਦੇਸ਼.) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਥਾਂ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਮੱਸਿਆ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੱਛੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਸੁਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਝ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਕੀ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਘਟਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੀਮਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਵਿਤਰਣ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਖਪਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਘਟਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕੀਮਤ, ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲੈਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।^[1]

ਸਭਿਆਚਾਰ

ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੰਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ- "ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ-ਸਿਰਜਿਆ ਭਾਗ ਹੈ।" "ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"^[2]

ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਯਤਨ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੱਛੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਆਰਥਕ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਂਝਾ ਸਮਾਜ, ਗੁਲਾਮ-ਮਾਲਕੀ, ਸਾਮੰਤਵਾਦ, ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ। ਹਰ ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਕਿ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਰਥਕ ਅੰਸ਼ ਭੂਮੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਾਲਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੂਜੀਆਂ ਆਰਥਕ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਰਥਕ ਅੰਸ਼ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।^[3]

ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਲਕੀ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਝੋਲਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਤਹੀ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ। ਕੁਝ ਪੱਖ ਸਦਾ ਸਦੀਵੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੁਝ ਪੱਖ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਰਥਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ

ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ -ਮੁੱਨਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦੁਅੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਅਪੜਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦੁਅੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੋਭੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਮਸਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸਜਾਇਆ ਉਹ ਫੁੱਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰਤੇ ਉਸ ਗੋਭੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾ ਖਾਂ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਮ ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਦੁਅੰਦਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਿਰਜਣਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਆਸਾਂ ਅਤੇ ਐਕੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਸੰਵਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੁੰਗਾਰਾ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਧੜਕਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਦੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ ਦਿਲ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਜਜਬੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਜਜਬੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਚੇਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਲੁੱਟ-ਚੋਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰੂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਆਧਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹਰ ਕੌਮ ਬੁਰਜੂਆਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁਰਜੂਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਨੀਂਹ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਕਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੁਅੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾ

ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਅਧੀਨ ਜੋ ਇੱਥੇ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।^[4] ਨਿਰੰਤਰ ਦਬਾਓ ਥੱਲੇ ਪਲਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੀਮਾਰ, ਬੇਈ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦਬਾਓ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਟਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਤੁੰਦਰਸਤ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਬਾਓ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਵਾਲਾ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੀ ਭਾਰੂ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਮਲ ਅਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ-ਬ੍ਰਹਮਣਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਸ ਦੇ ਦਖਲ ਜਾਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੋਲ ਦੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਸੁਭਾ

ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੁਗਾੜ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ, ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਵਧੀਆ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਖਾਦਾਂ ਆਦਿ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲਾਗਤ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਅਸਿੱਧਾ ਢੰਗ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ

ਆਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ, ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਖਪਤ-ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਹੀ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੋਚ ਹੋ ਤਾਂ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਦਾ ਸੁਭਾ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਨੀਂਹ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਕੁਰਸੀ-ਯੁੱਧਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਲ ਤੁਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਨਤਾ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਮਾਤੀ ਪੈਂਤੜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਕੇਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਆਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੱਕ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਸ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੂਪ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਮਲਾਇਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਭੂਮੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੂਪ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।^[5]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ, ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਆਦਿ ਇਸ ਉਸਾਰ

ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਧਾਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਸਾਰ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜਕ ਉਪਜ ਹੈ ਤਾਂ ਆਰਥਕਤਾ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਆਰਥਕਤਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ, ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਫ਼ਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (2017). ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ.: ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰ. . 17
2. ਫ਼ਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (2017). ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ.: ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰ.. 18.
3. ਫ਼ਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (2017). ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰ.76.
4. ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਬਦੀਲੀ.: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ., ਪਟਿਆਲਾ ਪੰ. 243.
5. ਪੂਨੀ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (1991). ਸਭਿਆਚਾਰ, ਜਸਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਪੰ. 117.

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ

ਸਭਿਆਚਾਰ:- ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ “ਸਭਿਯ+ਆਚਾਰ” ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ Culture ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ “ਸ+ਭ+ਆਚਾਰ” ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ‘ਸ’ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਵ ‘ਭ’ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਯਮ (ਆਚਾਰ) ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੇਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।^[1]

ਧਰਮ:- ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸੰਸਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤਕ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਰਸੀਲੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਲੇਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਣਖ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜਿਵੇਂ:

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਖੀ ਜਾਇ

ਸਭ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਥਾਇ।

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਝਲਕ ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਹੈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਮੜੀ ਮਸਾਣ, ਪੀਰ-ਫਕੀਰ, ਤਕੀਏ ਸਮਾਧਾਂ ਸਭ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ:-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਮਾਨਵ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਜਿੰਨ, ਚੁੜੇਲ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਧੁੱਪ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਅਨਾਜ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ 'ਦੇਵ' ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।^[2]

ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਿਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

- ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।-
- ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਪੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬੋਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।^[3]

ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ, ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਆਪ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਨੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਸਦੀਆਂ ਦਰਾਵੜ ਤੇ ਕੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਆਰੀਆਂ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਦਰਾਵੜ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਦਰਾਵੜਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰੂਹਾਂ ਰੂਥਾਂ ਪੱਛੀਆਂ ਜਾਂ ਡੰਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾ ਲਈ ਕਿ ਰੂਹ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ

ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਪਣਾਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧਰਮ ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਭਾਰਤੀ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਬਣ ਗਏ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਬਿਨਾ ਰਾਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਿਯਮ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ:- ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਈ ਧਰਮ ਤੇਭਾਵ ਧਰਮ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ; ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਦਿ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਮਨਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਪੁਰਾਣ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਚਾਰਾਗ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਨੋਪਿਟਕ, ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਈਬਲ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਬੰਧਤ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਲਈ ਮੰਦਰ, ਬੋਧੀਆਂ ਲਈ ਮੱਠ, ਸਾਈਆਂ ਲਈ ਚਰਚ, ਮੁਸਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮਸਜਿਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ।

ਲੋਕ ਧਰਮ:- ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਰ, ਭੇਖਲੇ, ਸ਼ੰਕੇ ਅਤੇ ਭੈ ਤੋਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਰਗ ਸੁਰਗ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਭੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੰਨਤਾ, ਸੁੱਖਣਾ, ਚੜ੍ਹਾਵੇ,

ਵਰਤ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸੂਰਜ/ਚੰਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੂਜਾ, ਪਾਠ, ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਧਾਰੇ, ਤਵੀਤ, ਸ਼ਰਾਧ, ਸ਼ਗਨ, ਅਪਸ਼ਗਨ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਨੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਖਲਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਸਮਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ 25
2. ਜੋਸ਼ੀ, ਪ੍ਰੋ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਪੰਨਾ 31
3. ਫਰੈਂਕ, ਪ੍ਰੋ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 9

ਸਭਿਆਚਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਸਭਿਆਚਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਗਹਿਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਉੱਪਰ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। 2014 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੋਨਲਡ ਟਰੰਪ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਸਟਾ ਰਿਕਾ ਵਰਗੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਇਕ ਉਮੀਦਾਵਰ, ਜੋ ਕਿ ਈਸਾਈ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਵੇਂ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਇਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਗਣਤੰਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ 1940ਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਮੂੰਹਫੱਟ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੀਜੇਪੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਜੀਵਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਸੰਖਿਆਵਾਦ ਨੂੰ ਵੈਧ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚੁਣਾਵੀ ਪ੍ਰੀਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬੀਜੇਪੀ ਦੇ ਉਦੈ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਖਾਸਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਭਾਵੇਂ ਜਨਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਬਰੇ-ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1987 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੂਨੀ ਵੰਡ ਵੀ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਧਰਮ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਮਬੰਦੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਪਛਾਣ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਈਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਹੂਦੀਵਾਦ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਹਨ ਲੋਕ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਰਕ, ਤਰਕਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦਾ ਬੋਸਨੀਆ, ਕਸੇਵੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੋਲਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਗਿਆਨਵਾਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਲੋਕਿਕ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੌਹਨ ਲੋਕ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰਕ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪੱਖ ਦੱਸਿਆ। ਲੋਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਕ ਸੱਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰਕ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਮੈਨੂਅਲ ਕਾਂਤ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ

ਰੱਖਿਆ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਰਚ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਚੇਤਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਇਜ਼ਹਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰਲਗੱਡ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦੇਣਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਵਿਚਲੀ ਬਾਰੀਕ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਜਬੂਤ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋੜਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਆਲੋਚਨਾਤਿਮਕ ਵਿਚਾਰ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਮੱਧ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਟਿਲਯਾ ਦਾ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਤਾ, ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਜਿਵੇਂ ਰੋਮਨ ਅਫਰੀਕਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਗਸਟਾਈਨ, ਇਟਾਲੀਅਨ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਐਰੂਅਨਿਸ, ਯਹੂਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੇਮੋਨਾਈਡਸ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰਨ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਜ਼ਹਾਰ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਉਮੀਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰਲਗੱਡ ਨੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਖਵਾਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸੁਮੇਲਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਤ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦਾ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਵਿਚਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 1960ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਰਗਬੰਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਤਸੱਵਰ ਜੌਹਨ ਲੋਕ ਅਤੇ ਜੈਫਰਸਨ ਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰਲਗੱਡ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਧਰਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਹੌਂਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹ ਤਸੱਵਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੈਨਿਕ ਬਲ (ਥਲ-ਸੈਨਾ, ਜਲ-ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ), ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਅਸਲੇ (ਕਰੈਕਟਰ) ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ, 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੁਝਾਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸਦੇ ਆ ਰਹੇ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਟਰਾਈਬਲਜ਼ (ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਫ਼ਿਰਕੇ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿਚਲੇ ਐਥੇਨਿਕ ਫ਼ਿਰਕੇ, ਆਸਾਮ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਫ਼ਿਰਕੇ, ਉਤਰਾਂਚਲ ਤੇ ਅਰੁਨਾਚਲ ਵਿਚਲੇ ਐਥੇਨਿਕ ਟਰਾਈਬਲ ਫ਼ਿਰਕੇ ਆਦਿ) ਐਥੇਨਿਕ ਫ਼ਿਰਕੇ

ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ (ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ) ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸੂਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ। 1947 ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵੀ, ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ (ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ-ਘਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ), ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 370 ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੈ (ਇਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ), ਪਰ, ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰ ਇਸ ਸੂਬੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਸਮਰੱਥ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਰੈਕਟਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ (ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਵੱਲੋਂ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (ਅਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ)। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੂਨ 1984 ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਥਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖੀ ਜਨਰਲ ਵੀ. ਕੇ. ਸਿੰਘ ਦਾ 22 ਫ਼ਰਵਰੀ 2013 ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਬਿਆਨ ਕਿ, "The then army chief (late Gen. A.S. Vaidya) had velemently said 'No' to initiating action against people belonging to the nation but had to carry out the orders of his Political bosses", ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਆਓ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।

ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ (International boundries) ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ (ਭੂਚਾਲ, ਹੜ੍ਹ, ਸੁਨਾਮੀ, ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਆਦਿ) ਦੌਰਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ (ਥਲ-ਸੈਨਾ, ਜਲ-ਸੈਨਾ, ਹਵਾਈ-ਸੈਨਾ) ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਧੌਸ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿ ਨਿੰਦਣਯੋਗ, ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ, ਗ਼ੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਉੱਪ-

ਮਹਾਂਦੀਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 40-45 (ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ-ਸੰਪੰਨ) ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗ, ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕੇ (ਕਬੀਲੇ) ਵਸਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ (ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜ਼ ਹਨ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਜਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਈ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਮਨੁੱਵਾਦ ਦੀ ਹਮਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਵਾਦ) ਨੇ 'ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ' ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਿੱਟ ਕੇ ਸੰਬੰਧਤ ਧਿਰ 'ਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ, ਅੱਤਵਾਦੀ, ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਬਲ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੇ-ਤਹਾਸ਼ਾ (ਝੂਠਾ) ਭੰਡੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਖੰਡੀ ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੰਧਤ ਧਿਰ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਸਵਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉੱਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੋਵੇ? ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ, ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਵਾਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ (ਵਰਨ-ਆਸ਼ਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ) ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ 'ਤੇ 1947 ਤੋਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਈ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਮਨੁੱਵਾਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ, ਇਥੇ ਵਸਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਪਿਛੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ (ਟਰਾਈਬਲਜ਼ ਆਦਿ), ਉੱਤੇ ਗ਼ਲਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 'ਜੀਓ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਿਓ' ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਰਵਾਨਤ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ (ਆਪਣੇ ਹੀ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ) ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਥੇ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਨਾਲ (ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ), ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ (ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟਸ) ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. (ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ) ਜਾਂ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਾਲਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹਸਰ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ (ਸਰਕਾਰ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਾਜ਼ਬ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ (ਕਰਤਵ) ਹੈ। ਪਰ, ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਦਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੁਗ਼ਲਕੀ) ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਲਈ (ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਵਰਗ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ) ਸਾਦਰ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਇਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤਾ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ, ਕਲਾਸ ਵਨ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਕੁ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਣੀ ਵਾਜ਼ਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤਿ ਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੂ-ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਨਾ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ, ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰੱਅਤ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸਭਿਅਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੁੱਢਲੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਐਥੇਨਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਾਥ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਮਿਹਰ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਰਸਪਰ ਸੁੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣ!

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਅੰਦਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ, ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ (ਤਕਰੀਬਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ) ਪੁਲਿਸ ਬਲ ਵੀ ਵਕਤ ਦੀਆਂ

ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਵਿਚਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ (ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ), ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਪੁਲਿਸ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਤੇ ਮੈਕਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਅਤੇ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਨ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਆਮ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, 1978 ਤੋਂ 1995 ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ; 2002 ਵਿੱਚ ਗੋਧਰਾ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ 2008 ਵਿੱਚ ਉੜੀਸਾ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੀਸਾਈਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਅਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਅਨਸਰਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਅਤਿ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਅਤੇ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ, ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ, ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1947 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ 'ਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਸੁਭਾਅ ਅਧੀਨ ਇਹ ਲੀਡਰ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਅਪਰਾਧੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਅਹੁਦਿਆਂ' ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਦੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਹੀ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ, ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ 'ਸ਼ੈਤਾਨ' ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਭਰਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਿਛਲੇ 29 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵੱਲੋਂ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ (ਲੋਕਸਭਾ, ਰਾਜਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ) ਅੰਦਰ ਚੋਖੀ ਸੰਖਿਆ 'ਚ ਅਪਰਾਧੀ ਪਿਛੇਕੜ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਲੈਕਸ਼ਨਜ਼ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਅਜੋਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਅਗਵਾਈ

ਹੇਠ, ਇੱਕ ਮਾਡਲ ਕੋਡ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ, ਪੂਰੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੱਤਵਾਦੀ ਦਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ (extremist, terrorist) ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਧਿਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨਾਲ, ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਜੁਲਮ ਜਾਂ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਧਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦ, ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ (ਸਟੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚਾ) ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ, ਪੂਰੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ, ਸੱਚ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ, ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ, ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਪੈਦਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਨ ਵੀ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਐਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਸਟੇਟ ਖੁਦ ਹੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਅਸਲਾ (ਕਰੈਕਟਰ), ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਫ਼ਾਸ਼ੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ। ਭਾਰਤ ਉੱਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ (ਸੈਕੂਲਰ) ਫ਼ੈਡਰਲ (ਸੰਘੀ) ਲੋਕ ਰਾਜ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਅਲਾਮਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਹ ਖੇਤਰ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ) ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ) ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਭ ਦਾ ਸਦੀਵਕਾਲੀ ਹਾਕਮ ਵੀ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਅਹੁਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਝੂਠ, ਨਿੰਦਾ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਚੁਗਲੀ, ਈਰਖਾ, ਛਲ-ਕਪਟ, ਆਦਰ-ਮਾਣ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਵੱਡਾ ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਖੇਟੀ ਮੱਤ, ਤੁਅੱਸਬ, ਦੁਵੈਤ ਆਦਿ) ਨੇ ਗਿੱਚੀ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਹਰੇ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਕੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਰਜਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਬਣ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ 'ਚੋਂ ਵੀ. ਆਈ. ਪੀ. ਕਲਚਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ. ਆਈ. ਪੀ. ਕਲਚਰ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਉੱਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਅੰਦਰ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਇੱਕ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ/ਨਿੱਜੀ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਲਾਲ/ਨੀਲੀ ਬੱਤੀ ਲਗਾ ਕੇ (ਅੰਗ-ਰੱਖਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ) ਹੂਟਰ ਵਜਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ) ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ (ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਚਰਣ) ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ (ਮਾੜੀ) ਸੋਚ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੁਚੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੋਚ (ਵਿਚਾਰ) ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਘਾੜਤ (ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ) ਨੂੰ ਘੜਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ (ਮਜ਼ਹਬ) ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ), ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਮਾਦਰੂ ਤਾਸੀਰ (ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ) ਆਦਿ ਫੈਕਟਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਾ ਆਚਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਧੱਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲੇ ਦਾਗ਼ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਗ਼ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੁਚੀਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੇਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਹੈ -

ਮੰਨੁ ਧੇਵਰੁ ਸਬਦਿ ਲਾਗਹੁ, ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹਹੁ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥ (ਮ: 3, 919)

ਭਾਵ: (ਹੇ ਭਾਈ!) ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਚਿੱਤ ਜੋੜੀ ਰੱਖੋ, (ਜੇ) ਮਨ (ਧੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਧੋਵੋ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਕਿਤੇ ਥੋੜਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ), ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦੇਸ਼ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਬੇਲਬਾਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ (ਮਨੁੱਵਾਦ) ਦੇ ਦੁਸ਼-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਇਥੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਖੰਡਤਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰੰਤੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਅਖੰਡਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਾਜਸੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰੀਆ, ਜੈਨ ਮਤ ਤੇ ਬੋਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆ ਵੰਸ਼, ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ "ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ" ਨੇ ਅੱਗ 'ਚ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੋੜ ਦਿੱਤਾ।^[2]

ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਕੂਮਤ

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸਲਾਮੀ ਹੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ ਦਲਿਤ ਜਾਤਾਂ 'ਚੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੇਖੇ ਵੇਖੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਥਾ, ਨਸ਼ਾ ਖੋਰੀ, ਜੂਏ ਆਦਿ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।^[3]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿਖ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਵਧ ਗਿਆ ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਬੇਸ਼ਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ, ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਅੰਦਰ ਦਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ,

ਸਿੱਟਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਮੁਖ ਸੰਪਾਤੀਰਥਿ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਵਤੰਤ੍ਰ : , ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 80
2. ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸਪਤ ਸਿੰਗ, , ਪੰਨਾ 8
3. ਮੁਖ ਸੰਪਾਤੀਰਥਿ ਸਿੰਘ ਸਵਤੰਤ੍ਰ : , ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 98,99
4. ਗਦਰ ਗੁੰਜ, ਨੰਬਰ ਇਕ, ਪੰਨਾ 2

ਭਾਗ (ੳ) 1. ਸਭਿਆਚਾਰ

ਪਾਠ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ

ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਉਦੇਸ਼/ਮੰਤਵ

ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭੂਮਿਕਾ:

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਲੇਬਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਣ ਗਏ।

2. ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੁਰਾਤਤਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਸਭਿਯ+ਆਚਾਰ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਦ 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਚਰ' (Culture) ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਟ' (Cult) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਉਪਜਾਊ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੈਨਰੀ ਆਰ.ਵਾਨ ਟਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਚਰ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਚਰ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧਰਤੀ ਵਾਹੁਣਾ ਜਾਂ ਜੋਤਨਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਐਗਰੀਕਲਚਰ' ਵੀ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੇਤੀਬਾੜੀ (Agriculture) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਉਗਾਈ ਗਈ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਚਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਨਿਰੋਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਮਿਆ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਚੌਗਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (1) ਕੁਦਰਤੀ ਚੌਗਿਰਦਾ (2) ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਚੌਗਿਰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਕੁਦਰਤੀ ਚੌਗਿਰਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਜਾਂ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣਾ, ਸੰਵਾਰਨਾ, ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਜੇ ਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸੰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ

ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ (Anthropology) ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ (Cultural Anthropology) ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਭਿੰਨ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਚਾਰਕ ਈ.ਬੀ.ਟਾਈਲਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਟਿਲ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਤਾਂ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।' ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਅਮੈਰੀਕਾਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਰੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ'। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਰਾਨੀਸਲਾਵ ਮੈਲਿਨੋਵਸਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਉਪਰੰਤ ਗੈਰ ਲੋੜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ-ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।' ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਆਰ.ਬਾਸਕਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ' ਅਤੇ 'ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਤ ਭਾਗ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੋ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਣ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੰਤਕ ਲੇਸਾਇਲ ਏ. ਵਾਈਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਗਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦ, ਹਥਿਆਰ, ਭਾਂਡੇ, ਵਸਤਰ, ਗਹਿਣੇ, ਰਸਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।'

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਬਹਿਸ ਛਿੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਕਰੋਬਰ ਤੇ ਕਲੱਕਹੈਨ ਨੇ 1952 ਵਿਚ ਲਗਭਗ 160 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਰਵ-ਪਰਪੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰ

ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਖ ਪੈਟਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪੁਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਿਰਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਚਾਰਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੜੀ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਕਲਾਡ ਲੈਵੀਸਤ੍ਰਾਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੈ ਕੇ ਚਰਚਾ ਛੇੜੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਵਧਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ ਉਸਰਦੇ ਹਨ।' ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਟੀਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਕ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਰੈਕ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚਿੰਨਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮੂਹ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ/ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੰਸਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾਂ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਰਦਾ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਖੇਤਰ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਹਿਲੂ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਨਿੱਜੀ, ਸਮੂਹਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੰਗਤ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂਤਮਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮੂਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੇ ਕਾਰਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ:

ਸਭਿਆਚਾਰ: ਇਕ ਸਿਸਟਮ/ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ:-

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵ-ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਵ ਸਿਰਜਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ, ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੈਟਰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਇਸ ਦੇ ਉਪ-ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਪ-ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਉਪ-ਅੰਗ ਸਵੈਧੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ, ਪੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪਛਾਨਣਯੋਗ ਸਾਮਾਨਯ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਸਜੀਵ ਸਰੂਪ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੈਟਰਨ, ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਆਦਿਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਵਿਧੀਬੱਧ ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਅੰਗ, ਪੱਖ ਜਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ. ਐਂਗਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਕ ਜਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆ ਵਾਂਗ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਰਜ਼ਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ'। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਚੋਂ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਉਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜੀਵੰਤ ਸਰੂਪ ਮਨਫੀ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ/ਸਿਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਲੱਛਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ। ਉਹ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੇ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਲਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ, ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚੋਂ ਛਾਨਣੀ ਲਾਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੋਂ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦਾ ਅਮਲ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੋਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰਹਿਣ/ਸਿਖਿਅਤ ਲੱਛਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ/ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਸਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਸਿਖਿਅਤ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵੀ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਸੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵੇਲੇ ਵਿਕਾਸ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਜਿਹੜਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਾਹਰੀ, ਸੂਖਮ, ਸਬੂਲ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਲ, ਅਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਜਗੀ, ਸੱਜਰਾਪਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਆਪਕ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲੰਭਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਲਪ, ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਹਜ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਰਵ-

ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਇਹ ਫਰਕ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਸਥਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਤ ਪੱਖ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਣਤ ਬੁਣਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਕਾਸ ਸਦਕਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਰਹਿਤ ਕਿਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਮਲੀਨੋਵਸਕੀ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਗੋਣ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੂਜੇ ਜੀਵ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਹਨ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਉਸ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੁੜ ਕੇ ਇੱਕ ਕੋਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਡ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਕਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਡ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਲੱਛਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਵਿਗਿਆਨ (Semiotics) ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ: ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉਸਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਭਿੰਨ ਪੈਟਰਨਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਮੁਢਲਾ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ, ਇਕਸਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਸਕਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਦਿਸਦੀਆਂ, ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਘਾਟਾਂ, ਚਾਹਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮਿਹਨਤ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਆਦਿ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ, ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੱਛਣ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਾਧਕ ਬਿੰਦੂ ਹੋ ਨਿਭੜਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ-2
ਪਾਠ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ
ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ
ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਉਦੇਸ਼/ਮੰਤਵ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੇ ਮੁੱਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਣੀ ਆਦਤ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੰਗੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਅਕਤੀਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖੁਦ ਵੀ ਬਦਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾਕਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੋਂਦ-ਚੈਖਟਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਭਵ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ/ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਬੋਧ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:

1) ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ

2) ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਾਰਨ

3) ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਾਰਨ

1) ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੇਹੱਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਉਤੇ ਫੈਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਚਚਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਏਨੇ ਅਚਨਚੇਤੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕੇ। ਕਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾਇਸ਼-ਸਥਾਨ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਨਵੇਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2) ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਏ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਦੂਜਾ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਭਾਗ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਮੇਲ ਕੇ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਮੂਲ ਮਾਨਵ ਲਈ ਇਹ ਵੱਡੀ ਲੱਭਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੀ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਨੇ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਏ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਜ਼ਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਵੇਂ

ਹੀ ਲੱਕੜ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਖਸਾ ਕੇ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਕਾਢ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਤੱਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਫ ਦੀ ਕਾਢ, ਲੀਵਰ ਦੀ ਕਾਢ, ਪਹੀਏ ਦੀ ਕਾਢ, ਬਲਬ ਦੀ ਕਾਢ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਾਢ, ਐਟਮ ਦੀ ਕਾਢ, ਰੇਲ ਇੰਜਨ ਦੀ ਕਾਢ, ਆਦਿ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਹੋਇਆ।

3) ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਜਾਂ ਅੰਸ਼-ਪਾਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਢ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਸ ਅਮਲ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਅ ਜਾਂ ਅੰਸ਼-ਪਾਸਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਇਸ ਅਮਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢਾਂ (ਲਿੱਪੀ, ਧਾਤਸਾਜ਼ੀ, ਇਮਾਰਤ ਕਲਾ ਆਦਿ) ਤੇ ਲੱਭਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਸਥਾਨ ਮਿਸਰ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਢਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਸਰ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਪਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਾਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਾਯਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਖਿੰਡਾਅ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਕਾਢ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੱਢੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅੰਸ਼ ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ 'ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਖਿੰਡਾਅ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਸਮੂਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਨ-ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ, ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਤਕ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ'। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੂਤਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਰੈਡਫੀਲਡ, ਲਿੰਟਨ ਅਤੇ ਹਿਰਸਕੋਵਿਸਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 'ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਰਕ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

'ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਪਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਵੈਮਾਨ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਯੂਰਪੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਆਦਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਹਨ।

ਭਾਗ (ਅ)

ਪਾਠ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ,

ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ

ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼/ਮੰਤਵ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ:

ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਇਕ ਸਾਂਝ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੂੜਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ/ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨਿਰੋਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ

2) ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ:

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਮਾ ਇਸ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਪਰਖ, ਤਰਤੀਬ, ਅਰਥ-ਨਿਰਧਾਰਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਖਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੱਥ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤੁਰਨ-ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾ ਜ਼ਿਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤੱਥ ਬਿੰਬ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਿੰਬ-ਰੂਪ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਪਜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਫੇਰ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2) ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ:

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ, ਸ਼ੈਲੀ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(1) ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, (2) ਬੋਧਿਕ (3) ਸੁਹਜਾਤਮਕ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਜਿੱਤਾਂ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਚੋਂ ਉਸਰੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਲੋਕ ਧਰਮ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਐਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਕੋਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਠੀਕ ਅਤੇ ਮੁਖ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ।

ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਸੰਦ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਵਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ਖਾਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖੇ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੋਈ ਲਈ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਅਹਿਮ ਮੰਨੇ ਹਨ।

- 1) ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਥ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 2) ਕਿਹੜੇ ਹੋਰ ਵਰਤਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 3) ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਹਨ। ਦਲੀਲ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਆਕਰਨ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਸੰਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਹੈ?

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ (ਧੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ, ਵਿਆਕਰਣ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਫਰੈਂਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ, ਉਚਾਰਨ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ, ਅਪਭਾਸ਼ਾ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਆਦਿ ਵੀ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਕਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ

ਆਦਿ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਖਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਮਾਸੜ, ਮਾਮਾ ਆਦਿ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ 'Uncle' (ਅੰਕਲ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਸਪਰ ਚਲਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ (ਪਦਾਰਥਕ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ, ਬੋਧਾਤਮਕ) ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਨਵਾਂ ਅੰਸ ਉਚਿਤ ਵਰਣਨ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉਹੋ ਕੁਝ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਉਤੇਜਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅੰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਅਨੁਵਾਦ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਤਾ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ ਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਈ ਅੰਸਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅੰਸ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਜੋ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਅੰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅੰਸ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰਫ ਸੰਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਸੰਗਠਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਚੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਨਿਸ਼ਧ, ਦਰਾਵੜ, ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਮੰਗੋਲ, ਯੂਨਾਨੀ, ਕੁਨਸ, ਹੂਨ, ਤੁਰਕ, ਪਠਾਨ ਆਦਿ ਕਈ ਬਾਹਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀਪਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੀਚਨ ਜਾਚ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ, ਵਸੀਲੇ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਬੋਲੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿਚ, ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਾਰਸ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਅੰਸ਼ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਸੇਮੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧੀਨਗੀ ਹੇਠ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਫਰ ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

1. **ਸਥਾਨਕ ਸੋਮੇ:** ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਮਲ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਯਾਨ
2. **ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ:** ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੇ ਸਮੂਹ, ਭਾਰਤੀ ਚੁਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਆ ਜਾਣਗੇ।
3. **ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ:** ਜਿਹੜੇ ਅੰਸ਼-ਪਾਸਾਰ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਮਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੂਲ ਸੇਮੇ

ਸਬੂਲ ਸੇਮੇ	ਕਾਲਕ੍ਰਮਕ ਸੇਮੇ	ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੇਮੇ
ੳ. ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਨ		ਅ. ਉਤਰ ਸਥਾਪਨ
1. ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ	ਆਸਤਟਰਿਕ	1. ਨਾਥ ਜੋਗੀ
2. ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਮੱਗਰੀ	ਦਰਾਵੜ	2. ਸੈਮਟਿਕ
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	ਇੰਡੋਆਰੀਅਨ	3. ਸੂਫੀ
4 ਭਾਸ਼ਾ	ਮੰਗੋਲ	4. ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ
		5. ਪੱਛਮੀ ਸੇਮੇ
		6. ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਲਹਿਰਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਮੂਲ ਸੇਮਿਆਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਨਸਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੌਂ ਉਪ-ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ, ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ, ਸੈਮਟਿਕ, ਆਸਟਰੋ-ਏਸ਼ੀਐਟਕ, ਦਰਾਵੜ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ-ਤਿੱਬਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹੀ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਗ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਬੁਣਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਗੀਕਰਨ

ਡਾ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੇਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ, ਸਥਾਨਕ ਸੇਮੇ, ਭਾਰਤੀ ਸੇਮੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੇਮੇ

ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਸਥੂਲ ਸੋਮੇ, ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੋਮੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਹਿਰੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਈ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਅਧਿਐਨ ਸੋਮੇ

ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸੋਮੇ

ਅਧਿਐਨ ਸੋਮੇ

ਉਹ ਸੋਮੇ ਜਾਂ ਤੱਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਧਿਐਨ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੋਮੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ, ਇਮਾਰਤਾਂ - ਖੰਡਰ ਅਰਥਾਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧੇਰੇ ਵਾਜ਼ਿਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ: "ਸਥੂਲ ਸੋਮੇ", "ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਸੋਮੇ" ਅਤੇ "ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੋਮੇ" ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਹਿਰੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।^[1] ਅਧਿਐਨ ਸੋਮੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖਹਿਰੇ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸੋਮੇ ਵਿੱਚ "ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ", "ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਾਮੱਗਰੀ", "ਸਮਾਜਿਕ ਸੋਮੇ" ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੋਮੇ ਵਿੱਚ "ਲੋਕ ਰੂੜੀਆਂ" ਤੇ "ਲੋਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ"^[1] ਹਨ ਜੋ ਅਧਿਐਨ ਸੋਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ, "ਸਥਾਨਕ ਸੋਮੇ", "ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ" ਅਤੇ "ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ" (ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ), ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ।^[2] ਫਰੈਂਕ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ, ਅਧਿਐਨ ਸੋਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਡਾ ਖਹਿਰੇ ਦੀ ਵੰਡ ਫਰੈਂਕ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਵਾਜ਼ਿਬ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਥਾਨਕ ਸੋਮੇ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੋਮਾ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਜਦਾ, ਅਣਚਾਹੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਵੀ। ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਨਵਾ ਖਿਆਲ ਅਗਲੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਸੋਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਰ ਨਵਾ ਅੰਸ਼ ਅਗਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਹ ਅਖਾਉਤਾ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।^[3]

ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ:- ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਐਸੇ ਸੋਮੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਨਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਾਹਰੇ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਧ - ਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ - ਸੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਮਗਰਲੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤੱਕ ਸਭ ਉਪਰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਉੱਨਾਵੀ ਸਦੀ ਤੱਕ ਲਹਿਰਾਂ (ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਆਦਿ) ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਰੀਆ (ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਅਰਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਆਦਿ) ਸਭ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ, ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ ਹਨ।^[4]

ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵ - ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਲਵ ਲਿਟਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'the study of man' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਂ ਫੀਸਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੈਂ ਫੀਸਦੀ ਅੰਸ਼ ਐਸਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਠੀਕ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਰਚਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਬੇਅੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਹਰ ਹਮਲਾਵਰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਾਚਣ- ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ਲਏ, ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।^[5]

ਲੋਕਧਾਰਾ

ਲੋਕਧਾਰਾ, ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲੋਕ ਰੁੜ੍ਹੀਆਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਪੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਨਾਚ, ਮਿਥਾਂ, ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ, ਜ਼ਬਾਨੀ ਇਤਹਾਸ, ਕਹਾਵਤਾਂ, ਵਿਅੰਗ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਲੋਕ ਧਰਮ, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਲੋਕ ਸਾਜ ਸੰਦ, ਬਰਤਨ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਥਿਆਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਮਗਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਮ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗੀਤ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ, ਪਿਆਰ, ਇਸ਼ਕ, ਵਿਛੋੜਾ, ਉਡੀਕ, ਪੌਡੂ ਜੀਵਨ, ਸੁਹੱਪਣ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤਾਂ, ਸੁਭਾਅ, ਬਹਾਦਰੀ, ਰੀਤ-ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਮੇਲੇ-ਤਿਉਹਾਰ, ਲੋਕ-ਗਾਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਬੋਲੀਆਂ

ਬੋਲੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲੈਅ-ਬੱਧ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਪਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਨਾਚ

ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਂ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਚ ਨੂੰ ਲੋਕ ਨਾਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇੱਕ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ

ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੱਜ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਜਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ

ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੱਥ ਜਾਂ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਖੇਪ, ਚੁਸਤ, ਰੂੜੀਗਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ਬਦ ਜੁੱਟ ਜਦੋਂ, ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਮਜ਼ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਠੋਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਲੰਬੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।^[6]

ਸਾਹਿਤ

ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਤੇ ਪਏ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।^[1]

ਬਰਤਨ

ਬਰਤਨ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਗਾਰੇ ਦੇ ਚੱਕ ਤੇ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸੱਮਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸੇਮੇ

ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸੇਮੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖਹਿਰੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਵਿਚੋਂ "ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਸੇਮੇ" ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਉਤਰ ਸਥਾਪਨਾ ਸੇਮੇ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਨਾ ਸੇਮੇ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਦੇ "ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੇਮੇ" ਵੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਥ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸੇਮੇ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਆਸਟਰਿਕ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਸਤੀਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਧ ਲੋਕ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਟਰਿਕ ਲੋਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨੀਗਰੋ ਕਬੀਲੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨ, ਰੰਗ ਪੱਕੇ, ਨੱਕ ਫੀਨੇ, ਸਿਰ ਕੁਝ ਲਮੂਤਰੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਨਿਸ਼ਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚਾਵਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਮੂਲੀ, ਸਲਗਮ, ਅਦਰਕ, ਹਲਦੀ, ਕੁਝ ਦਾਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਨ ਹੈ। ਵੀਹਾਂ ਤੱਕ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ।^[7] ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਦੇ ਸੇਮੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਰਾਵੜ

ਨਿਸ਼ਧ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਾਵੜ ਕਬੀਲੇ ਆਏ। ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ 3500 ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾਸ ਜਾਂ ਦਾਸਯੂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮਹੰਜੋਦੜੋ ਵਰਗੇ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਸ਼ਿਵ ਵਰਗੇ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਦਰਾਵੜ ਅਤੇ ਆਸਟਰਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਮਾਈ ਜਾਂ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਵੀ ਦਰਾਵੜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸੁਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਉਨਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਕ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕ ਸਨ।" ਇਹ ਲੋਕ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪਾਲਦੇ

ਸਨ"। ਡਾ. ਅਲੀ ਅੱਬਾਸ ਜਲਾਲਪੁਰੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਦਰਾਵੜ ਗਾਵਾਂ, ਦਾਂਦ, ਮਹੀਆ, ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਕੜੀਆਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀਵਾੜੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਂਦ ਤੇ ਮਹਿੰ ਨੂੰ ਮੁਢਲਾ ਮਕਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਂਦ ਨੂੰ ਗਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਿੰ ਦਾ ਘਿਓ ਦੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਗਜ਼ਾ ਸੀ। ਹਲ ਚਲਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਲੋਕ ਕਹੀ ਨਾਲ ਭੋਇ ਫੇਲ ਕੇ ਛੱਟੇ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਲ ਕਢ ਕੇ ਰੜ ਸਿੰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭੋਇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲਾਤ ਏਸੇ ਸਾਂਝ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਦਰਾਵੜਾਂ ਦੀਆਂ ਮੇਹਰਾਂ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਅੱਡੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਤੇਗਜਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਤਰਸੂਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਚੁਤਰਫੀਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਖਲੋਤੇ ਹਨ ਤੇ ਏਸ ਦਾ ਖਾਸ ਜਾਨਵਰ ਵੱਡੇ ਗੁਟ ਵਾਲਾ ਸਾਨੂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਅਸਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ"।^[7]

ਇੰਡੋਆਰੀਅਨ-

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ "ਦਰਾਵੜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ 600ਈ. ਪੂਰਵ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਆਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਰਵਾਹੇ ਸਨ ਫਿਰਤੂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮ ਗੋਤਰਾ, ਪੁਰ ਪੁਰੀ ਜਾਂ ਗੜ੍ਹ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਜੌਂ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰਗ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਥੀਅਨ ਕਬੀਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ"।^[8] ਡਾ.ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਭਗ 1500ਈ ਪੂਰਵ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹਨ। "ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕ ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆਈ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ 1500ਈ. ਪੂਰਵ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਫੁਰਤੀਲੇ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਜੂਸੇ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਲੜਾਕੇ ਸਨ।^[9] ਡਾ. ਜਲਾਲਪੁਰੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੀ ਆਰੀਆ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਰਾਨੀ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਉਹ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪੱਵਿਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਘਿਉ ਸੁਟ ਕੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੂਜਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਉਹ ਤੂਫਾਨ, ਬੱਦਲ ਦੀ ਕੜਕ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਇੰਦਰ, ਵਾਯੂ ਤੇ ਸੂਰਯਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਨਸ਼ਾਆਵਰ ਜੜੀ ਬੂਟੀ ਸੋਮ ਦਾ ਰਸ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਪਿਤਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਤਰੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਉਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਘੋੜੇ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਲਈ ਗਊ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਵੀ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਏਸ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।"^[10] ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ" ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ^[11] ਪਰੰਤੂ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਕੋਈ ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਮੰਗੋਲ

ਨਿਸ਼ਧ, ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਦਰਾਵੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਗੋਲ ਨਾਮੀ ਨਸਲ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਨਸਲਾਂ ਸਾਂਝਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾਂ ਅੱਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੇ।^[12]

ਨਾਥ ਜੋਗੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਰਹੀ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਪਾਖੰਡਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਪਖੰਡੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸੇ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ।^[12] ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਰ ਕਾਲ ਦੇ ਸੋਮੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੈਮਟਿਕ ਸੋਮੇ

ਸਮੈਟਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਚਰਖਾ, ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਦਰੀਆਂ ਬੁਣਨਾ, ਸੀਸਧਰ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਦੂਰ ਅਤੇ ਕਬਾਬ ਵੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆਏ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਥੀਮ ਵੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਅੱਲਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।^[8] ਫਰੈਂਕ ਦੇ "ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ" ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।^[11]

ਸੂਫੀ ਸੋਮੇ

ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਅੱਠਵੀਂ ਨੈਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਚੇਤੰਨ, ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਗਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਰੱਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੱਟ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਇਕ ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਵੈਰ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਮਲ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਸਾਰਨ ਵੱਲ ਇੱਕ ਨਿਗਰ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸੋਮੇ

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਫਰਾਂਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ 1849 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਨੈਕਰੀਆਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁੜਤੇ-ਪਜਾਮੇ ਜਾਂ ਕੁੜਤੇ ਤੰਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਂਟ ਪਤਲੂਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਚੇ, ਤਾਏ, ਮਾਮੇ, ਫੁਫੜ ਆਦਿ ਲਈ ਅੰਕਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਵਿੱਚ ਤੰਬਾਕੂ, ਚਾਹ ਵਰਗੇ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਅੰਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੁਝਾਨ ਬਣ ਗਏ।”^[12] ਡਾ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ, ਗੇਟੇ ਅਤੇ ਬਰੈਖ਼ਤ ਦਾ ਰੂਸ ਦੇ ਟਾਲਸਟਾਏ, ਦਸਤੋਯੇਵਸਕੀ, ਗੋਰਕੀ, ਲੈਨਿਨ ਦਾ, ਨਾਰਵੇ ਦੇ ਇਬਸਨ ਦਾ, ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਢੰਗ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”^[11]

ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਲਹਿਰਾਂ

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਖਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਸਨ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ

ਠੱਲਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ।¹²

ਹਵਾਲੇ

1. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 1986, ਪ. 192.
2. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, 2012, ਪ. 121.
3. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ , ਪੰਨਾ-284
4. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ , ਪੰਨਾ-284
5. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ , ਪੰਨਾ-284
6. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨਾ-284.
7. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 1986, ਪ. 194.
8. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 1986, ਪ. 195-196.
9. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ. ਪੰਨਾ ਨੰ.-136
10. ਅਲੀ ਅਵਾਸ ਜਲਾਲਪੁਰੀ. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ. ਪੰਨਾ ਨੰ.-33
11. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ , 2012, ਪ. 122-123.
12. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 1986, ਪ. 196.

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ

(ਅ) ਭਾਗ-1

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਲਾਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਉਪਲਬਧ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲੇ, ਜਲਵਾਯੂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਸਥਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੋਗਿਰਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਇਥੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ+ਆਬ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ/ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਹੇਠ ਇਹ ਨਾਂ ਬਦਲਕੇ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। 1901 ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦੇ ਛੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1911 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ- ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਿਆ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰੋਲ ਦੋਹੋਂ ਪਾਸੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਵੈਧੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣ ਗਏ। 1956 ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1948 ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1966 ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁੰਦਲਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ

ਹੋਂਦ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਮੂਹ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਨਸਲੀ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛ-ਪਾਣੀ ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲੋਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਲਸ ਸਰੂਪ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਏਨੀਆਂ ਘੁਲਮਿਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਛ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਾਊ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਬਾਰਾਮਾਹ' ਆਦਿ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਹਿਤਲ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੀਤੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚਲੀ ਜੀਵਨ ਰੋਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦ' ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੋਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਅਰਥਾਤ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪੁੰਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚ ਸਿੰਧ, ਸਰਸਵਤੀ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ/ਨਗਰ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਧਿਆਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਪਾਣਿਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਥੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਧਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

320 ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜਨ-ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ 'ਕੋਕਯ' ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪੇਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਆਰ. ਕੇ ਮੁਖਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਇਕ ਧਾੜਾ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨਾਲ ਮੌਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ (273-232 ਬੀ.ਸੀ.) ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਿਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਵਿਦਿੱਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੈਕਸਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਬੇਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹੀਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪਿਟੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ 'ਹੀਨ ਯਾਨ' ਤੇ 'ਮਹਾਂ ਯਾਨ' ਉਦੋਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਨੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਕੂਸ਼ਾਨ, ਹੁਣ, ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ (ਸਾਤਵਾਹਨ) ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜਾਤੀ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਿਕਰਮ ਸੰਮਤ ਚਲਾਇਆ। ਡਾ. ਸੇਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਸਾਤਵਾਹਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਰਸਾਲੂ ਇਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ (606-647) ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ

ਕੋਮ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਨੇ ਹੁਣਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਆਸਾਮ ਤਕ ਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਵਿੰਧੀਆ ਤਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਹੇਠ ਮੁੜ ਲੈ ਆਦਾ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਰ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਰੀਆ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਲੀਆਂ, ਸੂਫੀਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਇਆ।

ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦ-ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਧਨ, ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਤਾਰਾਂ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਜੈ ਪਾਲ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੇ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਨਾਲ ਤਰਾਇਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਗੋਰੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲਾਮ ਵੰਸ਼ (1206-1288) ਖਿਲਜੀ ਵੰਸ਼ (1288-1321) ਤੁਗਲਕ ਵੰਸ਼ (1321-1413) ਸੱਯਦ ਵੰਸ਼ (1414-1450) ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ (1450-1526) ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ। 1526 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਲਗਭਗ 300 ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਹੁਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਫਰ ਤਕ ਰਿਹਾ।

ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਨ, ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁਟਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਕਾਰਨ 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ 1947 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਭਾਗ ਅ (2)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣਨਿਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਤਬਦੀਲੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਇਕ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਜਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੜੋਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਏਨੀ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੱਗਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ
2. ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਾਰਨ
3. ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਾਰਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਪੂਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾਇਸ਼-ਸਥਾਨ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਦਾ ਹੈ। ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਜਦੋਂ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਮਨੁੱਖੀ

ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਦੂਜਾ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਭਾਗ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਮੇਲ ਕੇ ਨਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਢ ਜਾਂ ਲੱਭਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇਹਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿਰਜਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ, ਨਵੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਘੜਣ ਵਿਚ ਵੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਢ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਖਿਡਾਅ ਜਾਂ ਅੰਸ਼-ਪਾਸਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਰੀਕਰਨ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਘੜਵੀਂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਮਲ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ‘ਅਸਿਮੀਲੇਸ਼ਨ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ:

1. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੂਪਣ
2. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੂਪਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਚੋਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਚੋਂ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੂਪਣ ਦੋ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਸਦਕਾ, ਪੁਰਾਣੇ ਤੱਤ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਲੋੜੇ ਤੱਤ ਆਪਣਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਹਾ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧੀਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ, ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਅਤੇ ਬੋਧਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਅਤੇ ਬੋਧਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਕਾਨੂੰਨ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਫਲਸਫਾ) ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲ ਰਹੇ ਅਮਲ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਧੀਮੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗ ਅ (3)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੋ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਅਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੀ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸਦੇ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ, ਪਰਿਵਾਰ, ਰਹਾਇਸ਼, ਪਰਿਰਾਵਾ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ, ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ, ਤੋਹਫੇ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਦਿੱਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਉਕਤ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਆ ਲੱਛਣਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਵਿਆਪਕ ਲੱਛਣ ਮਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਿੰਡ:

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਨਗਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਮਾਜਰੇ। ਨਗਰ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਗਰ ਪਿੰਡ ਕਈ ਪੱਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪੱਤੀ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਲ ਕੇ ਨਗਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪੱਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪਿੰਡ ਮਾਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਖੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਖਾਸ ਕਰ ਪਿੱਪਲ ਜਾਂ ਬੋਹੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਥੜੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਾਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਵਰਗ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ 'ਲਾਗੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਗੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਨਾਈਂ, ਛੀਂਬੇ, ਝਿਉਰ, ਘੁਮਿਆਰ, ਸੇਪੀ, ਜੁਲਾਹੇ ਅਤੇ ਤੇਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ 'ਕਿਰਸਾਣ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਰ੍ਹੇ/ਛਿਮਾਹੀ ਜਿਨਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ, ਸਫੈਦਪੇਸ਼, ਲੰਬੜਦਾਰ, ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ/ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ:

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਵਜ ਜੀਵ-ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੌਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸਿਆਣਾ/ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਾਣੇਦਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਭਾਈ, ਭਤੀਜੇ, ਪੁੱਤਰ, ਭਰਜਾਈਆਂ, ਨੂੰਹਾਂ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਿਉ, ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਭਰਾ, ਭੈਣ, ਚਾਚੀ ਤਾਈ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ- ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਿੱਤਾ ਸਿੱਖਦਾ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹੈਸੀਅਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਇਕਾਈ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਨਹੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹੁਣ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਸਦਕਾ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕਹਿਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਰਾਵਾ:

ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦਾ ਅੰਗ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤਰ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਜਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ, ਕਿੱਤੇ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰੈਸੀਅਤ, ਧਰਮ, ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਮੁੱਢ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕਾਲੀਗਰ ਸੂਤੀ, ਉਨੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਨਥੈਟਿਕ ਕੱਪੜਾ ਬੁਨਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਖੱਦਰ ਵਰਗੇ ਮੋਟੇ-ਠੁੱਲ੍ਹੇ ਕੱਪੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹੀਨ ਮਲਮਲ ਤਕ-ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਕਟਾਈ-ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਰਾਂ, ਵਰਗਾਂ, ਰੁੱਤਾਂ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਦਾਰ-ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪੇਠੇਹਾਰੀ ਸਲਵਾਰ, ਰੇਵ ਪਜ਼ਾਮਾ, ਯੂੰਹਵਾਂ ਚਾਦਰਾ, ਮਲਮਲ ਦੀ ਧੋਤੀ, ਸਾੜੀ, ਸਲਵਾਰ ਅਤੇ ਘੱਗਰਾ ਸਭ ਰੁਝ ਹੀ ਪਹਿਨਿਆ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਬਾਸ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਢੇਰ-ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਗ/ਪੱਗੜੀ, ਸਾਫਾ, ਪਰਨਾ ਜਾਂ ਟੋਪੀ, ਚੁੰਨੀ, ਤੋੜ ਅਤੇ ਜਾਮਾ ਆਦਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਜਾਣਾ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਜਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਲਾੜੇ ਦਾ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ

ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਭਾਵ ਘਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ:

ਪਰਿਵਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਆਰਥਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜੋ ਲਹੂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ ਸਾਂਝ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਤੇ ਕੁੜਮਚਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਿਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਿਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਰਗਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਖੂਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੀਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪਾਸਾਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਏਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਗੋਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀ ਸਾਂਝ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਗੋਤਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੋਤਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ:

ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਚੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਂਦ ਸੰਤਾਨ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਨ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਅਮਲ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ-ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਜਾਤੀ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ-ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਵਰਤਾ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਪਤੀ ਵਰਤਾ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਪਤਨੀ-ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਥਾ (Monogamous marriage) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ 'ਏਕ ਜੇਤ ਦੇਇ ਮੂਰਤੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਵੱਟਾ ਸੱਟਾ, ਕਰੇਵਾ, ਸਿਰ ਧਰਨਾ ਜਾਂ ਚਾਦਰ ਪਾਉਣੀ ਆਦਿ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸੰਜੋਗੀ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰ-ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਚੋਖੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚੋਲਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਰ ਨਾਲੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਬਿਰਾਦਰੀ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਉਚ-ਨੀਚ ਆਦਿ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਘਟਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ:

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ੌਕ ਠੱਲਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਐਂਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਏ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਬੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਏਨਾ ਗੀਤਾਂ ਆਮ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਹਿਣੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਕੰਨ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਨੱਕ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਗਲ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਰਦ ਜਿਆਦਾ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਠਾ, ਛਾਪਾਂ, ਤਵੀਤੀ ਤੇ ਨੱਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੰਠਾ ਤੇ ਤਵੀਤੀ ਗਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨੱਤੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ:

ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਿਅਕਤ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਚ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਮੇਲੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਸੈਕੂਲਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੇਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਰੰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ-2

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਈ ਨਸਲਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਤੇਰਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਥਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਧ ਸਭਿਅਤ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਇਕਹਰੀ ਬੁਣਤ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਸੂਤਰਬੰਦ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਠੋਸ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਰੀਆਂ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੋਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿਥੀਅਨ ਮੂਲ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਗਰ ਦਰਾਵੜ ਪਰੰਪਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਾਤੀ ਸਿਸਟਮ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਿੱਟ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਲਾਗੀ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਆਰੀਆ, ਨਿਸ਼ਧ ਅਤੇ ਸਿਥੀਅਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਕਰੇਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਵੱਟਾ ਸੱਟਾ, ਕਰੇਵਾ, ਚਾਦਰ ਪਾਉਣੀ, ਟੱਕੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ

ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਤੇ ਚਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਭ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਕਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕੀਰੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਟਾ ਸੱਟਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਆਸਟਰਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚੋਗੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਗ ਅਤੇ ਦਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਦਾੜੀ ਅਤੇ ਕੇਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੈਂਟ ਕੋਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਫੁਲਕਾਰੀ ਰਸਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ, ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਚਰਖਾ ਆਦਿ ਵੀ ਮੁਸਲਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇਕ ਸੂਤਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦਾ ਕਲਚਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੰਬਾਕੂ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਖੀਰ ਨਿਸ਼ਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਦਾ ਵਸਤ ਹੈ। ਤੰਦੂਰੀ ਰੋਟੀ, ਕਬਾਬ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਲੱਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਸੇਮ ਰਸ (ਸ਼ਰਾਬ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ੈਕੀਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਲਦੀ, ਅਦਰਕ ਧਨੀਆਂ, ਮੂਲੀਆਂ, ਸਲਗਮਾਂ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਕਈ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਰ ਟੀਚੇ ਮਿਥ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮੌਜ ਮੇਲਾ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਰੂਹਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛੱਕਣਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਗੀਤਾ, ਪੁਰਾਣ, ਰਮਾਇਣ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਅਨੁਭਵ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਤਾ, ਅਰਧ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ, ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪੂਰਵ-ਆਰੀਆਈ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਉਪ-ਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਸਭ ਦੀ ਸ਼ਾਪ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਰੀਆਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆਈ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਘਾਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ (ਪੰਜ-ਆਬ) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਗੀ, ਆਰੀਆ, ਯੂਨਾਨੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਣ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਭੂਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਵੀ 'ਵਾਹਲੀਕ', 'ਉਦਿਚਿ', 'ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ', 'ਪੰਜ ਨੰਦ' ਆਦਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ ਮਹਾਂ ਨਦ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਜਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬ ਸੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਪੰਜਾਬ, ਪੱਛਮੀ-ਪੰਜਾਬ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਖੰਡਿਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਸ਼ਦਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬੱਝਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਘਰ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਾਡਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੁਣ ਨਿਰੋਲ ਖੇਤਰੀ ਪਛਾਣ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ-ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਸਦੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੇਲੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬੀ

ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੀਤਾਂ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇਹ ਪਛਾਣ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਉਸਦੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ, ਕੌਮ-ਕੌਮੀਅਤ, ਰੰਗ-ਨਸਲ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ, ਸਮਾਨੰਤਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ, ਬੋਧੀ, ਜੈਨੀ, ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਤੱਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਰਲਗਡ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਦਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਅਰਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਖਾਸੇ ਚੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਾਵੁਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਇਸਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਤਨਾਅਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.1 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ :-

ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪੰਜ+ਆਬ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ‘ਪੰਜ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਣਤੀਮੂਲਕ ਅੰਕ ਅਤੇ ‘ਆਬ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਣੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ‘ਰਿਗਵੇਦ’ ਆਰੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ’ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ ਜਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਇਹ ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ-ਸਿੰਧੂ, ਵਿਤਸਤਾ (ਜੇਹਲਮ), ਅਸਿਕਨੀ (ਚਨਾਬ), ਪਰੁਸ਼ਨੀ (ਰਾਵੀ), ਵਿਪਾਸ਼ਾ (ਬਿਆਸ), ਸ਼ਤੁੱਦਰੀ(ਸਤਲੁਜ), ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ। ਅੱਜ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਹਾਂਕਾਵਿ ਰਮਾਇਣ, ਮਾਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਪੰਚਨਦ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਪੈਂਟਾਪੋਟਾਮੀਆ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ‘ਪੈਂਟਾ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਪੰਜ’ ਅਤੇ ‘ਪੋਟਾਮੀਆ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਨਦੀ’ ਭਾਵ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਜਦੋਂ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਉਸਨੂੰ ‘ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। 1966 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1966 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਦਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦੱਰੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਈਰਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਹੂਣ, ਕੁਸ਼ਾਣ, ਤੁਰਕ, ਮੰਗੋਲ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਆਦਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਇਹਨਾਂ ਦੱਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੱਰੇ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੁੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਕਦਰ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਰਾਈਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1.2 ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਏ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਘੇਰੇ ਅਤੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

- I. ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਮੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਧੀਨ ਉਸਰਦੀ, ਬਦਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ।¹¹

II. ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸੋਚਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਸੇ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਤੋਂ ਹੈ ਉਹ ਜੱਸਾ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਵੰਗਾਰਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਰਿਆ ਹੈ।¹²॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੇ ਬਦਲਾਅ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਆਏ ਹਨ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਨਾਅਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਏ ਇਹਨਾਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼, ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰਾਂ, ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਤਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਸੰਕਲਪਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਯੁੱਗ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੜਾਅ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਬੋਲਚਾਲ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 9ਵੀਂ, 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਮੂਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ 712 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਕਹਾਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਦੱਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੌਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਵਿਚਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਭਾਰੇ। ਇਸ ਸਾਂਝ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਬਹੁਤ ਭਿਅੰਕਰ ਨਿਕਲੇ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਆਦਿ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। 1947 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਆਧੁਨੀਕੀਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1.3.1 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.3.2 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.3.3 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.3.4 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ

1.3.1 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਕੋਈ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਕਠੋਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਹਨ। ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ, ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।

ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਡਰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਹਨਾਂ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਇਕ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੇ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਵੇ, ਭਾਵ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ ਧਰਤੀ, ਜੀਵਨ ਅਨੁਕੂਲ ਪੌਣਪਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੈਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਖੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਪਨਪੀ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੱਤਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅਜੋਕੀਆਂ ਪੁਰਾਤਤਵ ਲੱਭਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਅਕੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੱਭੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਹਾਂ ਨਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ, ਆਰੀਆ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ, ਸ਼ਕ, ਹੂਨ, ਸੰਥਾਲ ਆਦਿ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।¹³

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਰੀਅਸ, ਸਿਕੰਦਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ, ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਖਤਰੇ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜਿਹਲਮ, ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤੱਕ ਹੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿੰਧ ਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਗੁਣ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਜੱਟਾਂ, ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂ, ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਤੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗ, ਚਾਅ, ਹੌਂਸਲੇ, ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਧੜਕਣ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਮਨਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਰੂਪ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਸਰਦਾਰੀ, ਸ਼ਾਨ ਤੇ

ਸ਼ਾਨਾਮਤੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਦਲੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਖਿੰਡ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਲਝ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ:

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ...। ਪੰਜਾਬ ਨਾਗੀ, ਆਰੀਆ, ਯੂਨਾਨੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਣ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਭੂਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ “ਵਾਲਹੀਕ”, “ਉਦੀਚਿ”, “ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ”, “ਪੰਜ-ਨਾਦ” ਆਦਿ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ ਮਹਾਂਨਦ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਜਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਾਰਕੰਡਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।^{14॥}

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ, ਸੋਚਣੀ, ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਮੰਨਣੀ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਣ ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਣ, ਵਿਚਾਰਿਕ ਕੋਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੋਣ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੋਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਨਿਰਾਲੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਟੋਏਨਬੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰ ਕਲਚਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਚਰ ਖੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੀਚੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਵੇਲਾ ਸਭ ਕਲਚਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਪਾਲਸੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।^{15॥}

ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਥੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਚ-ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ, ਉੱਚ-ਨੀਚ, ਪਖੰਡਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.3.2 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਹੀਂ

ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਰਮ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਵਾਦ, ਸੰਘਰਸ਼, ਸਮਝੌਤੇ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਇਕ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਧੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਵਾਦ ਤਾਂ ਵਧੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪਛਾਣ ਮਿਲਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ:

ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਅਨਇਛਕ ਸੀ, ਉਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੰਭ ਨੂੰ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬਦਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਂਝੇਪਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਏਗਾ। ਸਾਂਝਾਪਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਮਾਨਾਰਾਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।¹⁶¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੁਮੇਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇੰਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਅਮਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੱਹਤਤਾ ਅਮਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਤੇ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੁਨਰ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੁਨਰ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹੈ। ਡਾ: ਕਰਨਜੀਤ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਈਸਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।... ਕੋਈ ਇਕ ਧਰਮ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਮਕੱਈ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਤਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਮੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਸ਼ਮਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ, ਪੂਰਵਾਂ ਚਾਦਰਾ ਤੇ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਜਾਂ ਭੰਗੜਾ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਸ ਤੋਂ

ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਡੇਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹੈ।¹⁷।

ਭਾਵ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਕੌਮੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਫੜਨ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਂਸ਼ੀ ਤੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਆਦਿ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇੰਨਾ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਤਨ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਲਈ ਪੁਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭੀੜੇ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਸਾਰ ਇਸਦੀ ਲੰਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਬਹੁਪਧਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਥੇ ਵੱਡੀ ਧਾਰਮਿਕ - ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਇੱਥੇ ਦੁੱਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਬੇਦਰਦੀ ਤੇ ਜਾਲਮਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਲੋਟੂ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਖੂਨੀ ਖੇਡ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਮੂਲ ਤਾਸੀਰ ਦੇ ਮੂਲੋਂ ਉਲਟ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੋਵੇ, ਈਦ, ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿਉਹਾਰ ਹੋਵੇ ਇਹ ਲੋਕ ਉਸਦਾ ਆਗਮਨ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਚਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਸਵਰ 'ਕਰਮਯੋਗ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੋਂਦਵਾਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ਹੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਹੋਂਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਦੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅੰਗ ਹਨ। ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਉੱਤੇ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਹਾਰਿਕ ਨਾਮ ਉੱਦਮ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲੈਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਰਨੀ ਉੱਦਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉੱਦਮ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਧੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਇਕ ਆਸਥਾਮੂਲਕ ਕੀਮਤ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਭਾਵ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵਵਾਚੀ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਸਤਿ’ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ, ‘ਸੰਤੋਖ’ ਨੂੰ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ‘ਗਿਆਨ’ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਾਨਤਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਤੋਖੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਸਤਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਹਿਣੀ, ਬਹਿਣੀ, ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੋਚਣੀ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਣ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਮਾਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀਏ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈਏ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ, ਬਲਿਦਾਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਈਏ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ, ਗੁਰੂ, ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ।

1.3.3 ਪੰਜਾਬੀਅਤ: ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਮ ਜਾਂ ਨਸਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਉਹ ਨਮੂਨੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਸਾਸ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ

ਇਹਨਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਈਂ ਵਿੱਚ ਟੁੱਢੀ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਝਲਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।¹⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚੀਰਘ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਲਗਭਗ 1200 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੀਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਸਹਿਜ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵੱਲ ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਗਿਆਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਭਾਵ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਚੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਕ ਸੂਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਮੇਤ ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਮਿੱਥ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰਨਾ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਉਘੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਾਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪੁਨਰਫੇਰੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਮੂਰਤ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਿਖੜਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਜਗਿਆਸਾਪੂਰਕ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਜਗਿਆਸਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤਿਅੰਤ ਚੇਤੰਨ ਕਵੀ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨਾ ਹੰਢਾਇ ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨਾ ਲਗਈ, ਪਲੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ॥ (78) :1 (1381)-19

(ਅ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿੰਨਾ ਨਾ ਮਾਣੈ ਘੁੰਮਿ ॥

ਆਪ ਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ॥ 7:1(1378)-5

ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਾਗਿਆਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾਭਾਵੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਅਨੁਸਾਰ:

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਯਾਮ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹਤ ਨੂੰ ਅਮੂਹਤ ਵਿਚ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਸਤੂ ਸਥਲ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।¹⁹

ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਧੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬ, ਰੰਗ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਖਾਸ ਸਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਨਸਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

‘ਪੰਜਾਬੀਅਤ’ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਾਰ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪੰਜ (ਗਿਣਤੀਮੂਲਕ ਅੰਕ) ਅਤੇ ਆਬ (ਪਾਣੀ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸਮਾਸ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ‘ਈ’ ਪਿਛੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਨਾਂਵ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਕ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ‘ਅਤ’ ਪਿਛੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਰਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਤੱਤ, ਲੱਛਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਜਿਉਂਦੀ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹੈ।¹¹⁰

ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜੇਹਲਮ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣ ਭੌਂਇ ਹੈ। ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਉਪਮਾਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਇਕ ਭੂ-ਖੰਡ, ਜਿਸਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਖੰਡਿਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ

ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ, ਇਸਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਜੋ ਕੋਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸਿਰਜੀ ਹੈ, ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸਮਾਦ ਆਨੰਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਆਸ਼ਚਰਯ ਉਸਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।¹¹¹

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਿਰਫ ਧਰਮ ਜਾਂ ਨਸਲ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੰਕੀਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੋਚ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੌਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੂਰਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.3.4 ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ

ਲਗਭਗ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ ਇਸਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਝਾਨ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ, ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ', ਪੰਨਾ 2.
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 5.
3. ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੜ੍ਹਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ-3, ਪੰਨਾ 2.
4. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 143.
5. ਵਿਜੈ ਚੌਹਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਪੰਨਾ 36.
6. ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ, ਪੰਨਾ 21.
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 28.

8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62.
10. ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੜ੍ਹਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 1.
11. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 144.

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ)

ਭਾਗ ਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਏਨੀ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਹਿਤ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼। ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਵੀ ਪਰੋਹਤ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੱਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ 'ਪਰੁਸ਼ ਸੁਕਤ' ਭਾਗ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਚਾਰ ਵਰਨ ਸਨ- ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਰਾਜਨਯ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਤੇ ਪੈਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਬਾਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ/ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਲਾਗੀ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਨਮ, ਮਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਪਰੋਹਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦਰਜਾ ਲਾਗੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਜਾਤਾਂ, ਪੇਸ਼ੇਵਾਰ ਜਾਤਾਂ, ਕਾਰੀਗਰ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਮੰਦ ਜਾਤਾਂ ਹਰੀਜਨ ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਉਪ-ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹਮਲਾਵਰ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੱਕੀ ਵਸਨੀਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰਸਮਾਂ, ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂੜੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼, ਟੱਪਰੀਵਾਸ, ਝੁੰਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਕਲੀਗਰ, ਸਾਂਹਸੀ, ਢਰੇ, ਬੈਰੀਏ, ਰਾਏ ਸਿੱਖ, ਠੁਮਰੇ, ਕੀਕਣ, ਗਲਿਹਾਰੇ, ਬੱਦੇ, ਬਦੀਏ, ਗੰਧੀਲੇ, ਬਰੜ, ਗਗੜੇ, ਮਾਰਵਾੜੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਓਡ, ਗਾਡੀ ਲੋਹਾਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੂਲ ਜਾਤੀ ਦਰਾਵੜ ਦੀ ਬਚੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਅਮਨ ਸ਼ਾਤੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝ ਕੇ 'ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਐਕਟ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਬੀਲੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਉਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੱਖੀਵਾਸ ਕਬੀਲੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਤਾਂ, ਇਨਸਾਫ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਢੰਗ, ਅਤੇ ਸ਼ੌਕ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖੀਵਾਸ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਖੀਵਾਸਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖਵਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਅਰਥ :

ਅਰਬੀ -ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਬੀਲਾ ਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਇੱਕ ਦਾਦੇ ਦੀ ਔਲਾਦ,ਖ਼ਾਨਦਾਨ, ਕੁਨਬਾ ਅਤੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।" ਕਬੀਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਟਰਾਇਬ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਟਰਾਇਬ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਟਰਾਇਬੁਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ।

"ਟਰਾਇਬ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ, ਏਸ਼ੀਆ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਯੂਰਪੀਅਨ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤੱਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਕਬੀਲਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਰਹੇ ਹਨ।"^[2]

ਕਬੀਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

"ਡਾ.ਦਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ":- "ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਇਲਾਕਾ, ਸਾਂਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਨਿਆਂ -ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਵਿਆਹ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਰੀਤਾਂ -ਰਸਮਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਕਾਰਜ, ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਕਬੀਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣ:

- (1) ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ।
- (2) ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ।
- (3) ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ।
- (4) ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ।
- (5) ਸਧਾਰਨ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ।
- (6) ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (7) ਕਬੀਲਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਂਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇ।
- (8) ਕਬੀਲਾ ਸੰਗਠਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।
- (9) ਕਬੀਲਾ ਲੋਕ -ਚਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਠਾ
- (10) ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਸਮੇ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।^[3]

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ -ਜਿਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ -ਤਿਵੇਂ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਵੱਸਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।^[4]

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਰਹੇ ਕਬੀਲੇ :-

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਂਸੀ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਬੋਰੀਆਂ, ਨਾਥ, ਗਾਡੀ ਲੁਹਾਰ, ਢੇਹ, ਕੀਕਨ ਅਤੇ ਮਦਾਰੀ, ਸ਼ਿਕਲੀਗਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਾਂਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਮੋਗਾ ਆਦਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨਾ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ:-

ਘੁਮੰਤਰੂ

ਸਥਾਈ

ਅਰਧ ਘੁਮੰਤਰੂ^[4]

ਕਬੀਲਾ ਸੰਗਠਨ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਕੜੇ ਕਬੀਲੇ ਹਨ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹਿਤਲ, ਰਸਮਾਂ - ਰੀਤਾਂ, ਵਿਵਸਾਇਕ, ਮਾਤਾਵਾਂ (ਟੈਂਟਮ)ਮਨਾਹੀਆ (ਟੈਬੂਜ)ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਵਜੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਦਿਵਾਸੀ, ਟਪਰੀਵਾਸ, ਅਰਧ ਵਸੇਬੇ ਵਾਲੇ, ਅਪਰਾਧੀ ਕਬੀਲੇ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਆਦਿ।^[5]

ਕਬੀਲਾ :-

ਕਬੀਲਾ ਗੋਤ ਸਬੰਧਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਹ ਖੇਤਰ ਐਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਸਹਿਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।^[6]

ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ:

ਪ੍ਰਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮਾਰਵਾੜੀ ਸੀ ਮਰਦ ਚੇਲਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਵਲਦਾਰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੋਪਰ ਨੰਗਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪੈਰੀਂ ਧੌੜੀ ਦੀ ਪਿਥਲੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਂਦੇ ਜੋ ਪੈਰ ਦੇ ਛੱਪਰ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।^[7]

ਕਬੀਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ :-

ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਲਾਕੇ, ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਪਿਡਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ) ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਾਗਰਤੀ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੇਂਡੂ ਵੀ ਹੁਣ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰ ਲਿਆ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿੰਨੇ ਕਬੀਲੇ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੀਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਉਤਰੀ ਨਾਈਜੀਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਈਬੋ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਬੀਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।^[8]

ਇਚੀ:

ਈਬੋ ਕੁੜੀ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਉਹਨਾਂ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਮੂੰਹ, ਠੋਡੀ, ਪਿੱਠ ਤੇ ਉਕਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਹਰ ਹਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕਬੀਲਾ ਚਿਨ੍ਹ ਦੀ ਖਣਾਈ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।^[9]

ਬਦਲਦਾ ਕਬੀਲਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰ :

ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਚ ਕਬੀਲਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਚ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਸਾਂਸੀ ਕਬੀਲਾ ਕੁਝ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਵਸੋਂ ਘਰ ਬੇ-ਘਰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

1 ਭੋਗਿਲਕ ਹਲਾਤਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਅਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣ ਤੇ

2 ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ।

3 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਚ ਘੁਲਣ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।^[10]

ਬੋਰੀਆ ਕਬੀਲਾ :

ਬੋਰੀਆ ਕਬੀਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂ- ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਰਵੀਂ ਵਸੋਂ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਨ-ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜ ਗੋਤ ਮਸੂਹਰ ਹਨ ਚੋਹਾਨ, ਪਰਮਾਰ, ਸੇਲੰਕੀ, ਭੱਟੀ ਹਨ।

ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੀਤੀ -ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਲਾ ਰੀਤੀ -ਰਿਵਾਜ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁੱਚਤਾ ਦਾ ਬਲ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲਾ ਤੇ ਵੱਧ ਮਨਾਹੀਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।^[11]

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਤੱਥ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਗੀਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੋਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮਧੱਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਵਾਲਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਇਸ ਕਬੀਲਾ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਲਗਭਗ 30 ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਬੀਲਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਗੀਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਲੋਕਪਾਗਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।^[12]

ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ:-

ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਚੱਲੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਾਪਰੇ ਕਾਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਓਨੀ ਦਮਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਾਬਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਕਰਕੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਕਬੀਲਾਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਲਾਈ ਔਰਤ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਗੋਣ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਕੀਕਨ,ਬੋਰੀਆ,ਮਦਾਰੀ, ਢੇਹ,ਮਹਾਤਮ ਅਤੇ ਗਾਡੀ-ਲੁਹਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ।^[13]

ਭਾਗ ਅ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ 1990 ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਪੈਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰਨ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਪਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖਪਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਫੈਲਾਅ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਧਰੁਵੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ ਹਨ।

ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ, ਫਿਲਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਚ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਚਾਹ, ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਸਾਡੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਖਾਣਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ 'ਆਟੀ' ਤੇ 'ਅੰਕਲ' ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਾਚੀ, ਤਾਈ ਮਾਮੀ, ਮਾਸੀ ਤੇ ਚਾਚੇ. ਤਾਏ ਮਾਮੇ, ਫੁੱਫੜ ਆਦਿ ਲਈ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕੀਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਤਿਆਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੱਚਰ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਅਮਾਨਵੀ ਤਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੱਥ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਇਕ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਉਹ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਲੇਕਿਨ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਬਹੁ-ਬਣਤਰੀ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬੇਹੱਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਮਾਰਤ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਇਹਸਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁੱਸੇ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਤੋਂ ਹੈ; ਉਹ ਜੁੱਸਾ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਤੇ ਵੰਗਾਰਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੋਈਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਜਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਥਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛਵਾੜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ, ਵਾਂਗ ਡੂੰਘੇ, ਠੰਢੇ, ਲੰਮੇ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਵਲ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਦਿੱਤੇ ਵਚਨ ਤੋਂ ਨਾ ਮੁੜਨ ਵਾਲੇ, ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੇ, ਸਾਦਗੀ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।'

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ ਸ਼ਬਦ 'ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣੀਏ। ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਪੰਜ' ਤੇ 'ਆਬ' ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਆਬ' ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ (ਸਤਲੁਜ, ਜਿਹਲਮ, ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ) ਦੇ ਬਾਸਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਣਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲੀਆਂ। ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਕੇਲ ਕੇ ਵਸੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਨਾਉਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਟਕ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ "ਸਭਿਯ+ਆਚਾਰ" ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'Culture' ਹੈ। "Culture" ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ "Cultura" ਤੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਰਅਸਲ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ "ਸ+ਭੈ+ਆਚਾਰ" ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। 'ਸ' ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਵ, 'ਭੈ' ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਯਮ, 'ਆਚਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੇਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਹੁਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਟਾਈਲਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਲੀਅਮ. ਆਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, “ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ‘ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ’ ਅਤੇ ‘ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ-ਸਿਰਜਿਤ ਭਾਗ’ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ, ਜੋ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਣ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਉੱਧਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲੇਸਾਇਲ ਏ ਵਾਈਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦ, ਹਥਿਆਰ, ਭਾਂਡੇ, ਵਸਤਰ, ਗਹਿਣੇ, ਰਸਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।”

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਮੁਤਾਬਿਕ, “ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੇਹੱਦ ਅਮੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਧਾਕ ਜਮਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤਾਸੀਰ, ਉੱਚੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ (ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ) ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਜਜ਼ਬੇ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਡੰਕਾ ਬਜਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ, ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ, ਸਖੀਪੁਣਾ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਕੁਟ-ਕੁਟ ਕੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਕਦਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ:

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੇ ਨਾ ਦੇਹਿ।

ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੇ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ।

ਇਹ 'ਬਾਰਿ ਪਰਾਇ ਬੈਸਣ' ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਣ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਿਊਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਨਾ ਜਿਊਣ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੇ ਪੈਰ ਘੱਟ ਤੁਰਨਾ

ਪਰ ਤੁਰਨਾ ਮਟਕ ਦੇ ਨਾਲ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਗੱਲ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਾਖਿਓਂ ਮਿੱਠੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਘੋਲ, ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦਿੰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹਰ ਵਕਤ ਸਮਰਪਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤਜਕਰਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹੇ ਨਿੱਬੜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਆਦਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ,

ਭਾਵੇਂ ਕਟੀਏ ਪੇਰੀਆਂ ਪੇਰੀਆਂ ਜੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇਲ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੂਰਮੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਸੂਰਮੇ

ਸਾਡੇ ਹਕੀਕੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਹਸਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਵਾਰ "ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ" ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ,

ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਸਰ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਹੋਇਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਭੱਜ ਨੱਠ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਰਸੋਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫਾਸਟ ਫੂਡ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸੋਈ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ, ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਸਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਥੀਆਂ ਜਾਂ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਗ, ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀਆਂ ਖੁਰਾਕਾਂ ਸਨ। ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਲਈ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੁਆਹ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਟੇਵ, ਚਾਟੀਆਂ ਤੇ ਤੌੜੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੈੱਸ਼ਰ ਕੁੱਕਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗੈਸ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਭਾਂਡੇ ਧੋਣ ਲਈ ਸੁਆਹ ਦੀ ਥਾਂ ਡਿਟਰਜੈਂਟ ਪਾਊਡਰ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਈਕਰੋਵੇਵ ਫਰਿੱਜ ਆਦਿ ਹੁਣ ਰਸੋਈ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਲੱਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਕ, ਪੈਪਸੀ ਆਦਿ ਸੌਫਟ ਡਰਿੰਕਸ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਬਣੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਲੋਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮੈਕਡਾਨਲਡ, ਡਾਮੀਨੇਜ਼, ਪੀਜ਼ਾ ਹੱਟ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ "ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾਇ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ, ਵੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਈ ਜੀਅ" ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕੋਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅੱਜ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਤਿੜਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੇਹੱਦ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਹੀਏ ਕਿ ਲਿਬਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲਿਬਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅੱਜ ਲਿਬਾਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਕਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ੈਕੀਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਜੂਅਲ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪੈਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਟੀ ਸ਼ਰਟਾਂ ਅਤੇ ਜੀਨਾਂ ਤੇ ਕਾਰਗੋ ਪੈਟਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੈਪਰੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ ਟਾਪਸ ਤੇ ਜੀਨਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਕੋੜਮਾ ਕਬੀਲਾ ਇੱਕ ਛੱਤ ਥੱਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਬੱਚੇ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਚਾਚੇ-ਚਾਚੀਆਂ, ਤਾਏ-ਤਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਪੜਦਾਦਾ-ਪੜਦਾਦੀ ਆਦਿ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਕਮਾਊ ਜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਹਰ ਬੱਚਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੀ.ਵੀ, ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਸਿਸਟਮ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਆਦਿ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਜਾਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਾਦੇ ਦਾਦੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਇੰਨਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਪੈਂਦੀ ਸਾਰ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾਦੇ ਦਾਦੀਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਇਸ ਯੁਗ ਨੇ ਉਕਤ ਤਮਾਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋੜ ਇਸ

ਕਦਰ ਹਾਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਝਟ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਖਲਾਕ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਦਰ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਖਲਾਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਬੜ੍ਹਨੇ ਕੇ ਬਸ਼ਰ ਚਾਂਦ ਸੇ ਭੀ ਆਗੇ ਬੜਾ ਹੈ।

ਯੇਹ ਸੋਚੀਏ ਕਿਰਦਾਰ ਘਟਾ ਹੈ ਕਿ ਬੜਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਹਾਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਦੇ ਮੂਡ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਇਕ ਸੋਹਣੇ ਲਾੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਘਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਸੁਪਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਿੱਘ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਤਣਾਉ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੜਕੀ ਲਈ ਵਿਆਹ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪੇਕੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਨਵੇਂ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਣ-ਅਣਜਾਣ ਮਾਹੌਲ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਬਾਲਗ ਬਾਲਗ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਬਾਬਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸੁਹਾਗ ਬਾਬਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਜੱਸ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ

ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ, ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ, ਬੇਟੀ ਲਈ, ਬਾਬਲ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਘਰ ਮਹਿਲ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਬਾਗ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ, ਤਲਾਬ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਖਿੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਲ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੀ ਵਿਆਹੁੰਦਾ ਜਾਣੇ ਨਿਵ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਟੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪਲ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੈ। ਤਦ ਉਸਦਾ ਬਾਬਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਛਮ-ਛਮ ਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ ਗਾਣੇ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਥੋੜਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਾਅੜੀ, ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਦੇਈਂ, ਨਿਵਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਮਿਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੜੇ, (ਸਾਡੇ), ਬੇਟੜੀ (ਬੇਟੀ), ਵੱਡੜਾ (ਵੱਡਾ), ਬਾਹਲੜੇ (ਬਹੁਤੇ), ਡੱਬੜੇ (ਡੱਬੇ), ਹੁੰਦੜੀ (ਹੁੰਦੀ) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਗੀਤ ਭਾਵ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਸਰਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਛੋਹਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲੈਅ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਏ ਗਏ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲੜਕੇ ਦੀ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਕ ਲੁਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਦੱਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸੁੱਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ।

ਘੋੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੋਹਫ਼ੇ ਕਿਵੇਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਮ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਸਤਰ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੁਲਹਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਆਦਿ

ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ ਵਾਂਗ ਘੋੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ ਵਾਂਗ ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਸਰਲ ਹਨ। ਦੁਹਰਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਛੇਹਾਂ, ਲੈਅ, ਰਵਾਨੀ ਆਦਿ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ ਵਾਂਗ ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਸਰਲ ਹਨ। ਦੁਹਰਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਛੂਹ, ਤਾਲ, ਪ੍ਰਵਾਹ, ਆਦਿ ਘੋੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਗੀਤ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁਤ-ਸਿਧ ਲੋਕ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਵਗਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀ ਅਣਵੰਡੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਲੈ-ਬੱਧ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਧਾਰੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੋਚ, ਸਾਂਝੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਇੰਨੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਾਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (2015). ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੌਰੀਆ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ. ਪੰ.15.
- 2.ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (2015). ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੌਰੀਆ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ. ਪੰ. 6.

3. ਤਿਆਗੀ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਤਿਆਗੀ (2015). ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਪੰ. 7, 9
4. ਡਾ. ਦਰਿਆ (2014), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬੀਲੇ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ਾਪ, ਪੰ. 70.
5. ਕਜ਼ਾਕ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ (2014). ਪਰੰਪਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਬੀਲੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ. ਪੰ 78, 79
6. ਸ਼ਰਮਾ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ. ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਪੰ 6.
7. ਕਜ਼ਾਕ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ (1990). ਸਕਲੀਗਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ. ਪੰ. 57.
8. ਪੁਰੀ, ਕੈਲਾਸ ਪੁਰੀ (1978). ਕਾਲਾ ਮਣਕਾ. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ. 112,113.
9. ਪੁਰੀ, ਕੈਲਾਸਪੁਰੀ (1978). ਕਾਲਾ ਮਣਕਾ. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ. 114,115.
10. ਡਾ ਦਰਿਆ (1997). ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ. ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰ. 13
11. ਕਜ਼ਾਕ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ. ਪਰੰਪਰਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਬੀਲਾ ,ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ. ਪੰ. 39
12. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਾਈਕੀ ਦਾ ਬਦਲਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰ.24
13. ਡਾ ਦਰਿਆ (2015). ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬੀਲੇ (ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ). ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰ. 128